

Pach Zsigmond Pál:

Egy évszázados történésvitáról: áthaladt-e a levantei kereskedelem útja a középkori Magyarországon?

Frissebb keltű történésvitáink összegezői is gyakran hangoztatják: nem léphetnek fel a lezárás igényével; inkább a diszkusszió tanulságait igyekeznek csak kiszűrni, — a további vitatáshoz-kutatáshoz orientációt nyújtani.

Vállalhatjuk-e hát a lezárás feladatát a jelen esetben, amikor nem néhány hónapja vagy néhány éve folyó vitáról van szó, hanem évszázados — sőt, kezdeteivel a XVIII. század végére visszanyuló — polémiáról? Aligha.

Persze, éppen ilyenkor lehetne arra gondolni, hogy a vita százados folyama már leúsztotta a hordalékot, és felszínre hozta mindazt, amit a mélyvíz rejteget. Feltételezhető lenne, hogy e hosszú idő alatt már tisztázódtak a történelmi tények, kikristályosodtak az összefüggések és érvek: megérlelődtek a vita lezárásának tudományos feltételei.

Az adott esetben azonban, sajnos, nem ez a helyzet. A kérdés — megoldatlanul és összekuszáltnan mered eléink történeti irodalmunkból: az eltérő álláspontok rendszerezésére, mérlegelésére és további kutatásokra várva.

Jelentőségét pedig ki sem vonhatja kétségbe. A középkori Magyarország gazdasági-társadalmi fejlődése szempontjából aligha lehetett közömbös, hogy a középkori „világkereskedelem” fő útja — vagy egyik útja — áthaladt-e rajta. Mi több: hogy az újkori világ kitérülésének fontos folyamata, a nemzetközi kereskedelmi útvonalak áthelyeződése a Mediterráneumból az Atlanti-kumba a XVI—XVII. században, miként és mennyiben hatott Magyarországra, nyilván azon is múltott, hogy megelőzőleg, a XIV—XV. században a nemzetközi áruforgalom útjai érintették-e s hogyan hazánkat.

Éppen az utóbbi összefüggés tette számunkra elodázhatatlanná, hogy a „modern típusú” nemzetközi kereskedelem kibontakozásának közép-kelet-európai hatásait nyomozva, megpróbáljunk szembenézni a „középkori típusú” távolsági forgalom kérdéskörével is,¹ legalábbis annak a közép-kelet-európai régiót illető vonatkozásaival. Ezért kellett vállalkoznunk az évszázados vita „lezárás igénye nélküli” áttekintésére: historiográfiai elemzésére, majd forráskutatásokkal való kiegészítésére.

A következőkben idevágó munkálatainknak *bevezető* részleteit adjuk közre: *hogyan jelent meg a levantei kereskedelem magyarországi útvonaláról szóló tézis a történeti irodalomban.*

¹ A „középkori típusú” és „modern típusú” nemzetközi kereskedelem fogalmára, problematikájára lásd tanulmányainkat: A nemzetközi kereskedelmi útvonalak XV—XVII. századi áthelyeződésének kérdéséhez. Századok, 1968. 5—6. sz. 863—896. 1.; Közép-Kelet-Európa és a nemzetközi kereskedelem a XVI—XVII. században. A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményei. 1970. 249—271. 1.

1.

A XIX. század java részén át a német és a magyar történetírásnak úgyszólván közfelfogása volt az ún. levantei cikkek középkori magyarországi tranzit-forgalmának a tétele. Ez a nézet ugyan jócskán eltérő változatokban jelent meg, de lényege összefoglalható abban, hogy a XIII. század elejéig-közepéig — Velence és Genova levantei piaci hegemoniájának a keresztes hadjáratokkal összefüggésben történt kibontakozásáig — a keleti luxusárakat Nyugat-Európa felé szállító távolsági kereskedelem fő vonala, később pedig, a XIV — XV. században — egészen Konstantinápoly török kézre kerültéig, majd az Indiába vezető közvetlen tengeri összeköttetés megnyíltáig — a középkori világkereskedelem egyik fő vonala hazánkon haladt keresztül. Az indiai fűszerek, kínai selyemszövetek s egyéb távolkeleti fényűzési cikkek, amelyeket jelentős részben *szárazföldi* utakon szállítottak a Levantéba, innen: nevezetesen Konstantinápolyból, ill. a Fekete-tenger partvidékéről — egyes közelkeleti termékekkel együtt — a Dunán, a Duna mentén, ill. Erdélyen keresztül, tehát *szárazföldön* (és nem tengeren) át jutottak el a német városokba, Közép-Európába, majd tovább nyugatra és északra.

Ha ennek a felfogásnak az eredetét kutatjuk — egyelőre csupán a hazai szakirodalom keretei között maradva —, egyik első magyarországi hirdetőjét a XVIII. századvég — XIX. századelő kiváló gazdasági és politikai teoretikusának, *Berzeviczy Gergelynek* a személyében találjuk meg; egyik első kifejtését a széles látókörű szerzőnek az „ázsiai-európai világkereskedelemlről” 1808-ban közrebocsátott német nyelvű tanulmányában leljük fel.²

Berzeviczy nem történeti munkát írt a kérdésről, hanem a *középkori* keleti kereskedelemre vonatkozó fejtegetéseivel *aktuális* gazdaságpolitikai javaslatait igyekezett történetileg is alátámasztani: olyan javaslatait, amelyeket — mint művének címében is jelezte — „a mostani időviszonyok szükségleteinek szempontja” sugallt. Ezzel a kitételrel a *szárazföldi blokád*ra célzott, amelyet Napóleon alig másfél évvel korábban, 1806 novemberében, a poroszok ellen kivívott jéna-auerstädti győzelme után léptetett életbe (majd 1807 november-decemberében milánói dekrétumaival egészített ki), hogy gazdasági csapást mérjen fő ellenfelére, a világkereskedelemben uralkodó helyzetet elfoglaló Angliára: a brit hajókat, honi és gyarmati árurakományaikkal, távolrekeresse az európai szárazföldtől. A zárlat következtében — ehhez az 1807 júliusi tilsiti szerződésben az orosz cár is csatlakozott, az angol kormány viszont *tengeri blokáddal* válaszolt reá — az óceáni hajózás megtorpant, a Jóremény-foka körüli forgalom súlyosan visszaesett, nagyrészt megszakadt az európai kontinens országainak összeköttetése a Kelettel *a tengeren* át.³

² G. v. Berzevitzy, Ansicht des asiatisch-europäischen Welthandels nach dem jetzigen Zeitbedürfnis betrachtet. Pest, 1808. — Magyar fordítása: Nézetek az ázsiai-európai világkereskedelemlről a mostani időviszonyok szükségleteinek szempontjából vizsgálva. — *Gaal J.*, Berzeviczy Gergely élete és művei. Bp., 1902. II. rész, 255 — 300. l. — A továbbiakban a magyar fordítás lapszámaira hivatkozunk.

³ A francia kontinentális és az angol tengeri zárlat előzményeire 1803 és 1806 között, majd az 1806 — 1807 évi rendszabályokra — amelyek blokád alatt állónak nyilvánították egyik részről a Brit Szigeteket, másik részről viszont mindazokat az európai országokat, amelyek kizárták a brit hajókat —, e rendszabályoknak a tengeri kereskedelemre gyakorolt hatására lásd a *legújabb* irodalomból összefoglalóan: *J. Godechot*, L'Europe et l'Amérique à l'époque napoléonienne (1800 — 1815). Nouvelle Clio, 37. Paris,

Berzeviczy éppen ennek a kényszerhelyzetnek a kiaknázását, az ekként adódott történelmi alkalom megragadását és tartósítását javasolta tanulmányában, amelyet a tiltsiti béke után néhány hónappal írt⁴ a világkereskedelem *szárazföldi* útra tereléséről. „Napoleon császár messze kiható tervét, mely oda irányult, hogy a briteket a continenstől elvágja, megvalósította. Az angoloktól Európa semmiféle kelet- és nyugat-indiai árukat nem kaphat, de a francia, spanyol, hollandi, orosz, dán, olasz, török és osztrák hajók sem hozhatnak ázsiai, afrikai és amerikai árukat, mert ebben megakadályozza őket a tengeri háború, a kalózkodás és úgy az angolok, mint a franciák erőszakos forgalmi intézkedései. . . Bizonyára érdemes a *tengerek mostani zárata mellett a kelet-indiai és levantei kereskedelemnek újabb utakat nyitni*. Ha Napoleon császár, kinek akaratát a sors és saját hatalma annyira támogatják, ezt az eszmét persze egészen másként fogja is fel, de Ausztriának és Oroszországnak kormányai jogosítvák arra, hogy hasznának őket illető részét húzhassák . . . ez a két hatalom az ázsiai-európai világkereskedelmet nagyrészt magához ragadhatná. . . Ha a Duna és a Fekete-tenger kapcsolatba hoz bennünket az ázsiai karavánokkal, a Kaspi-tengerrel, a Perzsiái-tengeröböllel és a perzsia—indiai kereskedelemmel, ha Oroszország közlekedését Kínával, a tatár területekkel és Indiával szélesbörűvé és könnyebbé teszi, . . . akkor nincs benne kétség, hogy a kelet-india—ázsiai kereskedelmet mifelénk lehet vezetni.” Ebben az interkontinentális áruforgalomban tehát nevezetes szerep vár „arra a fenséges *Dunára, mely bennünket a Fekete-tengerrel és Ázsia közepével összeköt*”: a „Duna . . . a természet által arra van rendeltetve, hogy Európa és Ázsia fő összekötő útja legyen.”⁵ — Íme, a nagytávlatú, kontinenseket átszelő keleti kereskedelemnek, benne a Habsburg-monarchia, Magyarország, a Duna-vonal jelentős szerepének koncepciója az 1808 körüli *jelenre* nézve.

A Habsburgok „dunai monarchiájának” bekapcsolódása a keleti kereskedelembe a Duna vonalán, ill. *szárazföldi* úton a Fekete-tenger, ill. Konstantinápoly felé — az Adria kikötőiből induló *tengeri* Levante-kereskedelem mellett s attól megkülönböztetetten:⁶ a gondolat, a terv persze nem Berzeviczynél s nem a XIX. század elején tűnt fel először. Újabb kori előzményei — e helyütt éppen csak utalhatunk rájuk — a törökkel kötött első kereskedelmi szerződésekig (1615-ben, majd a vasvári békét követően 1665-ben) és az osztrák Keleti Társaság megalapításáig nyúlnak vissza. A merkantilista Johann Joachim Becher kezdeményezésére alapított Orientalische Compagnie, amely 1667-ben indította meg kiviteli és behozatali tevékenységét Bécs és Konstantinápoly között (Béctől Belgrádig hajón, Belgrádtól Konstantinápolyig szekéren), hamarosan eltért ugyan tulajdonképpeni rendeltetésétől, a török háború felújulásával, 1683 után pedig gyakorlatilag megszün-

1967. 165—179. l.; A. L. *Narocsnyickij*, Isztoriceseszkoje znacsényije kontinental'noj blokadü. Novaja i Novejsaja Isztorija, Moszkva, 1965. 6. sz. 51—63. l.; A. Z. *Manfred*, Napoleon Bonaparte. Moszkva, 1971. 497—499. l.

⁴ Lásd a munka előszavát, amelynek kelte: Lomnic, 1808. május 15.

⁵ Berzeviczy G. élete és művei. II. 258, 260—261, 265, 267—268, 274. l.

⁶ Az egykorú szóhasználat olyan különbséget tett, hogy a *tengeri* úton lebonyolított forgalmat *levantei*, a *szárazföldi* úton, ill. a Dunán kelet felé irányuló forgalmat pedig *keleti* (orientális) kereskedelemnek nevezte. Mi ehhez a *nyelvi* különbségtételhez már nem ragaszkodunk. — Vö. *Eckhart F.*, A bécsi udvar gazdasági politikája Magyarországon Mária Terézia korában. Bp., 1922. 149—150, 296. l.

tette működését;⁷ de a keleti kereskedelem Magyarország felé irányításának gondolata a karlócai béke után csakhamar ismét fölmerült, még hozzá most már szélesebb európai összefüggésben. Átmenetileg ugyanis bizonyos érdeke fűződött volna ehhez a Habsburgokkal szövetséges tengeri hatalmaknak is, mivel a spanyol örökösödési háború első éveiben a francia hajóhad az angol és holland kereskedelmet a Földközi-tengeren rendkívül bizonytalanná tette. Ezeket a nemzetközi viszonyokat vették figyelembe egyes holland és angol projektumok, s különösen a bécsi udvari kamara velencei származású tanácsosának, Giuseppe Maria Vecelli-nek — bizonyos tekintetben Berzeviczy szellemi elődjének — tervezete (1705-ben hivatalos tárgyalásokat is folytatott róla Londonban), amely a levantei kereskedelmet *szarazföldi útvonalra* akarta terelni a Habsburg-országokon át: a Fekete-tengertől a Duna, az Odera és az Elba vonalán Hamburgba, majd Angliába vezetni.⁸

A spanyol örökösödési háború különleges körülményeinek elmúltával e nagyszabású elgondolások ugyan feledésbe mentek; a levantei kereskedelem korlátozottabb igényű törekvései viszont, a török állam és a Habsburg-országok közötti kommercium keretében, újból és újból felszínre kerültek. 1718-ban a passzarovici béke (13. pontja) s az ehhez csatlakozó részletes kereskedelmi és hajózási szerződés mindkét birodalom alattvalói előtt szabaddá tette a dunai forgalmat és kölcsönösen a legnagyobb kedvezményt biztosította számukra;⁹ ennek alapján a bécsi udvar a következő évben feltámasztotta a Keleti Társaságot, hogy mint „caesarea privilegiata societas commerciorum orientarium”, a Törökországgal való nagybani kereskedelem monopóliumának birtokában, a szerződés nyújtotta kecsesített lehetőségeket kiaknázza. A fejlemények azonban ezúttal sem feleltek meg a várakozásnak. A második osztrák Orientalische Compagnie sem bizonyult hosszabb életűnek, mint az első: 1728-tól már a bukás felé hanyatlott;¹⁰ a passzarovici szerződésben biztosított kereskedelmi és vámkedvezményeket pedig — amelyeket, határozatlanabb formában, az 1739. évi belgrádi béke (11. pontja) is megújított — éppen nem a Habsburg-, hanem a török alattvalók gyümölcsöztették: „görögök” (így nevezték gyakran a török birodalmi kereskedőket általában) kerítették főképp kezükbe a keleti áruk magyarországi közvetítését. A bécsi udvar pedig, külpolitikai okokból, sokáig nem is igen lépett fel ez ellen, mert

⁷ Takáts S., A dunai hajózás a XVI. és XVII. században. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 1900. 109, 112, 172, 175–176, 193–206. 1.; Marhakereskedésünk a keleti kompánia kezében. Ugyanott, 1900. 479–480. 1.; H. Hassinger, Die erste Wiener orientalische Handelskompagnie 1667–1683. Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, 35. Bd. Stuttgart, 1942. 1–53. 1.; Johann Joachim Becher 1635–1682. Ein Beitrag zur Geschichte des Merkantilismus. Wien, 1951. 159–164. 1.

⁸ Takáts S., Külkereskedelmi mozgalmak hazánkban I. Lipót alatt. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 1899. 358–361, 365–366, 439–464. 1.; Domanovszky S., Duna–Fekete-tengeri kereskedelmi hajózásunk múltjáról. Bp., 1918. 15–16. 1. — Vö. E. Lipson, The Economic History of England. Vol. II. The Age of Mercantilism. London, 1947. 346–347. 1.

⁹ Horváth M., Az ipar és kereskedés története Magyarországon a három utolsó század alatt.² Horváth M. kisebb történelmi munkái. III. Pest, 1868. 180–182. 1.; Thallóczy L., Utazás a Levantében. A keleti kereskedelem története Magyarországon. Bp., 1882. 89–93. 1.

¹⁰ F. M. Mayer, Die Anfänge des Handels und der Industrie in Oesterreich und die orientalische Compagnie. Innsbruck, 1882. 28, 38–40, 47, 76, 112, 116. 1.; J. Dullinger, Die Handelscompagnien Oesterreichs nach dem Orient und nach Ostindien. Zeitschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, 7. Bd. Freiburg–Leipzig, 1899. 45. és köv. 1.; H. Srbik, Der staatliche Exporthandel Oesterreichs von Leopold I. bis Maria Theresia. Untersuchungen zur Wirtschaftsgeschichte Oesterreichs im Zeitalter des Merkantilismus. Wien–Leipzig, 1907. 68–70., 298–299. 1.

Mária Teréziának II. Frigyesseel folytatott háborúi idején szüksége volt a török kormány semlegességére.¹¹

Am a Porta nemzetközi helyzetének további romlása az 1770-es években ismét tevékenyvé tette a Habsburg-államvezetés keleti törekvéseit. Amikor az 1774. évi kücsük-kajnardzsi békekötéssel a török birodalom gyengesége immár szembeötlően megmutatkozott, Oroszország jelentős sikereket ért el vele szemben és fekete-tengeri hatalommá vált, — Mária Terézia államkancellárja, Wenzel Anton Kaunitz herceg is napirendre tűzte annak mérlegelését, „mely területeket kell Ausztriának szem előtt tartania, ha eljő a Porta széthullásának nagy eseménye”; pétervári követe, Ludwig Cobenzl gróf pedig átfogó emlékiratban vázolta fel a területi és kereskedelmi terjeszkedésnek a „keleti kérdés” alakulásával összefüggő esélyeit, — még olyan lehetőséget is megcsillantva, hogy „Trieszttel az egyik oldalon és a duna-torkolati kikötőkkel a másikon, Ausztria hasonló helyet foglalhatna el, mint egykoron Velence”: vezető helyet a levantei kereskedelemben.¹² Gyakorlati lépésként 1777-ben újabb társaságot hoztak létre a Bécs és Konstantinápoly közötti áruforgalom céljaira;¹³ 1784-ben pedig a török kormánytól újabb kereskedelmi szerződést eszközöltek ki, hogy az a Habsburg-alattvalók aldunai hajózását a passzarovici egyezménynél hatékonyabban biztosítsa, s az oroszokkal egyenlő előnyöket nyújtson számukra a Fekete-tengeren is.¹⁴ Az alduna—fekete-tengeri kereskedelmi törekvéseket II. József maga is ösztönözte-támogatta — bár nem sok tényleges eredménnyel;¹⁵ területileg azonban a dunai fejedelemségek megszerzését a felbomló török birodalomból, tekintettel Oroszország igényeire, nem tűzte célul, hanem inkább Szerbiáét, Boszniaét, a — velencei és török — Dalmáciaét. „Nem a Fekete-tengerig való terjeszkedés, hanem az Adria partján való meggyarapodás lebegett a szeme előtt.” Kaunitz kancellár viszont Moldva és Havasalföld birtokbavételét sem hagyta ki a keleti kérdés eshetőségeit illető számításaiból.¹⁶

¹¹ Takáts S., A török alattvalók kereskedése Magyarországon. Magyar Gazdaság-örténelmi Szemle, 1905. 233—240. l.; Eckhart F., Kereskedelmünk közvetítői a XVIII. században. Századok, 1918. 356—391. l.; M. Herzfeld, Zur Orienthandelspolitik Österreichs unter Maria Theresia in der Zeit von 1740—1771. Archiv für österreichische Geschichte. Bd. 108. Wien, 1919. Klny. 12. s köv. l.; Gárdonyi A., Pest város keleti kereskedelme a XVIII. században. Historia, 1930. 1—3. sz. Pestbudai emléklapok, 3—52. l.; Fűves Ö., A pesti görögök nevei. Nyelvtudományi Értekezések, 70. Bp., 1970. 260. l.

¹² A. Beer, Die orientalische Politik Österreichs seit 1774. Prag—Leipzig, 1883. 26—41. l. — A trieszti Levante-kereskedelemre a XVIII. században, legújabban W. Kaltenstadler, Der österreichische Seehandel über Triest im 18. Jahrhundert. Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. 55—56. Bd. Wiesbaden, 1968. 481. l., 1969. 41. s köv. l.

¹³ H. Grothe, Die Donaustrasse in ihrer wirtschaftsgeschichtlichen Bedeutung. Die freie Donau. Wien, 1918. 191. l.; Eckhart F., A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon 1780—1815. Bp., 1958. 151. l.

¹⁴ Skerlecz M. báró művei. Descriptio physico-politicae situationis regni Hungariae relate ad commercium. — Projectum legum motivatum in objecto oeconomiae publicae et commercii perferendarum. — Fordította Berényi P., Bp., 1914. 72, 135, 139, 237—238. l.; Thallóczy, i. m. 93—95. l.

¹⁵ W. A. Wersak, Einige Bemerkungen über die Wichtigkeit des Handels auf der Donau, nach dem schwarzen Meere und über dieses hinaus, für das Königreich Ungarn und die übrigen erbländischen Provinzen, vorzüglich aber für die Kommerzialstadt Pesth, 1820. I., 52. l.; Horváth M., i. m. 231—244. l. — Vö. H. Halm, Habsburgs Osthandel im 18. Jahrhundert. München, 1954. 153. s köv. l.

¹⁶ Beer, i. m. 56, 65, 77, 92, 95—96, 104, 169, 182. l.; N(agy) I., II. József császár és Katalin orosz cárnő. Századok, 1872. 420—421. l.; Marczali H., II. József első terjeszkedési tervei. Századok, 1880. 194—196, 199—201. l.

A nemzetközi politika előterébe került kérdésnek csakhamar közvetlen lecsapódása támadt a történetírásban is. Kaunitz valószínűleg maga adott megbízást az akkoriban már nagynevű magyar történettudósnak, a pesti egyetem könyvtárnokának, Pray Györgynek, hogy Magyarország „történeti jogait” a Dalmáciától egészen a dunai fejedelemségekig terjedő területekre tüzetesen kimunkálja: azokat a jogokat és igényeket, amelyek a magyar koronával együtt a Habsburgokra szálltak. Pray — aki jeles pályatársa, a nagy gyűjtő, *Cornides Dániel*, adatait is felhasználta, Kaunitz személyes közbelépésére pedig bebocsátást nyert a kamarai levéltárba is — 1785 elejére elkészítette első értekezésének tervezetét, majd 1786–87 folyamán *Commentatio historica*-inak hármassorozatot, a magyar királyok történelmi jogait bizonyítandó: előbb Dalmáciára és az Adria-tengerre, majd Boszniára, Szerbiára és Bulgáriára, végül Moldvára, Havasalföldre és Besszarábiára.¹⁷ Ez egymással szomszédos tartományok fekvésének természetadta erénye, hogy egész földjüket „egyik oldalon az Adria, a másikon a Fekete-tenger hajjai mossák, közbül meg nagy folyók öntözik, amelyek szerfelett kedveznek a dél és kelet felé irányuló hajózásnak és forgalomnak”, — hangsúlyozta a történész Pray is, aki a magyar nacionalista történeti-politikai gondolkodás nagyhatalmi vonásainak kidolgozásához jelentősen hozzájáruló *commentatio*-iban többhelyütt külön is utalt a *Duna-vonal* nyújtotta kedvező kereskedelmi lehetőségekre, amelyek „a Fekete-tengerre, innen a Krim-félszigetre s tovább *Ázsia belseje felé*” nyílnak.¹⁸

Berzeviczy nemzetközi kereskedelmi javaslatai tehát korántsem voltak előzmény nélkül valók. Szerzőjük mégis újat alkotott, amikor a keleti kérdés általános politikai talaján sarjadt terveket, elképzeléseket a napóleoni kor-

¹⁷ „Hogy minden rövid vagy hosszú idő múltán könnyen előrelátható eset alkalmából — írta Kaunitz kancellár József császárhoz intézett 1787. január 28-i előterjesztésében — a magyar korona mindazon jogai és igényei tekintetében, melyek jelenleg idegen, kivált török birtokban lévő tartományokra nézve fennállanak, kellő historico-diplomaticus kidolgozásokkal előkészülve legyünk, Pray György patert, a pesti egyetemenél alkalmazott s a régi magyar államtörténetben jelesül tájékozott könyvtárnokot, a magyar udvari kancellária útján legfelső jutalmazás ígéretével arra serkentettem, hogy nemcsak a kir. kamarai levéltár, hanem hosszú időközön át fáradságosan összegyűjtött historiai adatainak is felhasználásával jelzett tanulmányokat rendre készítse el.” — Minderre *Thallóczy L.*, Pray György s a magyar korona melléktartományai. Századok, 1888. 523—532. l. — Ld. még *Marczali H.*, Magyarország története II. József korában. III. Bp., 1888. 440—442, 456—457. l.; *R. Gálos*, Die Reise des Daniel Cornides nach Göttingen 1785. Cornides und Pray. Ungarische Jahrbücher, Bd. XII. H. 3—4. Berlin—Leipzig. 1932. 322. l.

¹⁸ *Commentarii historici de Bosniae, Serviae ac Bulgariae, tum Valachiae, Moldaviae ac Bessarabiae, cum Regno Hungariae nexu, quos scripsit Georgius Pray* historiographus regni, edidit diplomatibus auctos *Georgius Fejér* bibliothecarius. Budaë, 1837. 56, 161. l.

Kaunitz bizalmas használatra szánta Pray munkálatait. Cobenzl pétervári követnek küldött 1787 októberi utasításaiban már hivatkozott is rájuk. — *Beer*, i. m. 92—93. l. — Publikálásukat külpolitikai érdekből nem tartotta megengedhetőnek; a szerzőt, a kancellár előterjesztésére, az uralkodó külön évdíjjal jutalmazta. Az értekezések kéziratok kivonatokban hovatovább így is ismertté váltak; kinyomtatásukra azonban csak félszázaddal később került sor, a tudós utód, *G. Fejér* szerkesztésében. A második és harmadik értekezés a fenti műben látott napvilágot; az első: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. IX. 3. Budaë, 1834. VII—LXII. l., Pray munkájára való utalás nélkül. — Hasonlóan: *Galiciae ac Lodomeriae cum Regno Hungariae nexu. Codex diplomaticus*. IX. 4. Budaë, 1834. III—LXXV. l.

szak sajátos feltételeihez alkalmazta. Rendkívül széles látóköre mutatkozott meg abban, hogy a duna—fekete-tengeri kereskedelmi törekvéseket láncszemévé tette egy átfogóbb, még Vecelli évszázados projektumánál is messzibb tekintő elgondolásnak: beiktatta a kontinenseken átívelő „ázsiai-európai” forgalom távlatába, egy új világkereskedelmi irány, helyesebben szólva: egy *felújítandó, feleleveníteni javasolt világkereskedelmi útvonal* koncepciójába.

Mert elgondolásának indokoltságát, javaslatainak alapotottságát Berzeviczy sem csupán a *jelenkor* argumentumaival: az osztrák és az orosz császárság, valamint a török birodalom korabeli közgazdasági viszonyainak elemzésével, hanem *historiai okfejtéssel* is bizonyítani igyekezett: rámutatva, hogy az „európai—ázsiai világkereskedelemnek ez a javasolt útja korántsem új dolog. *A Jóremény-fokának Vasco de Gama által történt felfedezése előtt ez a világkereskedelem valósággal megvolt.* Erről tanuskodik a történelem...” Viszonylag részletes képet nyújtott tehát az ókori és középkori távolsági áruforgalom *ázsiai* útvonalairól: az indiai és kínai luxusárukat a Káspi- és a Fekete-tenger partjaihoz vezető, északi (főképp szárazföldi karaván-)utakról, valamint a Vörös-tenger és a Földközi-tenger keleti kikötőibe szállító, déli (részben tengeri) összeköttetésekről; majd áttérve annak *európai*, szárazföldi útszakaszaira, olyan megállapításhoz jutott, hogy „*a középkorban ez a kereskedelem Erdélyen és Magyarországon is keresztül ment . . .* Az erdélyiek az árukat a Fekete-tengerről és Oroszországból hozták és azokat tovább küldték Budára, Belgrádba, Velencébe, Bécsbe, Prágába és Krakóba”.¹⁹ — Íme, az „ázsiai—európai világkereskedelemnek”, benne Magyarország tekintélyes részesedésének képe a középkori (nevezetesen XIV—XV. századi) *múltra* vonatkozóan; ime, a levantei cikkekre középkori magyarországi tranzit-forgalma tételének *egyik első megfogalmazása.*

Ez a történeti kép azután Berzeviczynél további megállapításoknak, sőt egy átfogó történet-értelmezésnek válik szülőanyjává. A gondolat kifejtése és kielezése — „az ázsiai-indiai termékek és iparcikkek ez úton [ti. hazánkon is keresztülhaladva] özönlöttek Európába” a XIV—XV. században — a szerzőt az Anjou- és Mátyás-kori Magyarország fejlődési színvonalának idealizáló eltúlzására ragadtatja: „Így történhetett, hogy . . . az ipar és kereskedelem Magyarországon s Erdélyben azon időtájt magasb fejlődést mutatott, mint Nyugat-Európában”. Ez a nosztalgikus jellegű túlzás — amelyhez hasonlóval más korabeli szakíróinknál még találkozni fogunk²⁰ — még élesebben emeli ki a reá következő sötét kontrasztot: „Magyarországnak és Erdélynek sok század óta . . . kedvezőtlen sorsa van, . . . mert mind a kettőnek mindent el kell szenvednie, ami a jólétet, ipart, kereskedelmet és országos boldogulást megbénítja”. A kedvezőtlen fordulat kiindulópontja pedig azzal függött össze, hogy az „ázsiai-európai világkereskedelemnek ez az útja . . . majdnem eltűnt; a nagy események és egymásra tóduló hatalmas átalakulások hatása alatt, melyek úgy Ázsiát, mint Európát megrázkódtatták. . . Mint azelőtt a kelet a nyugat felett tűnt ki, úgy most a nyugat jutott fölénybe a kelettel szemben.”²¹

Nem vitatjuk itt ennek az interpretációnak egyszerűsítéseit és kirívó túlzásait. Azt azonban hangsúlyoznunk lehet: Berzeviczy ezzel nemcsak a

¹⁹ Berzeviczy G. élete és művei. II. 285, 288—289. l.

²⁰ Lásd alantabb a 119. és 148. jegyzetet.

²¹ I. m. II. 289—290. l.

középkori levantei kereskedelem Magyarországon való áthaladásáról szóló tézis egyik első hazai hirdetőjévé lett, hanem egyben annak a történet-értelmezésnek is úttörőjévé, amely Magyarország és más közép-kelet-európai országok történeti sorsának XVI—XVII. századi kedvezőtlen alakulását, a nyugat-európai fejlődéstől való elmaradását, széles nemzetközi perspektívában, a világgazdaság feltételeiben bekövetkezett változásokkal összefüggésben igyekszik magyarázni.²²

2.

Ami a XIX. század eleji jelent illeti, Berzeviczy elgondolásai a napóleoni korszak különleges „időviszonyai” között nem voltak teljesen irreálisak.

Egyrészt a nemzetközi politika alakulásának voltak olyan elemei, amelyek az alduna—fekete-tengeri vonalnak a II. József korabelinél nagyobb hangsúlyt adtak a Habsburg-monarchia balkáni területi törekvéseiben is. Míg ugyanis az 1797. évi campo-formioi békében — Dalmácia és egyéb velencei birtokok megszerzésével — Ausztria még területgyarapodáshoz jutott abban az irányban, amerre néhai uralkodója érdekszféráját kijelölte, addig az 1805 végi pozsonyi békeszerződésben — Austerlitz után — Bécs immár kénytelen volt lemondani ezekről a területekről is Napoleon javára. Az Adriai-tenger partjainál végrehajtott francia előretörés után (ami egyébként 1807-ben és 1809-ben is folytatódott) osztrák részről aligha lehetett már visszatérni a terjeszkedés józsefi terveihez, — vonta le a következtetést Stadion gróf külügyi-

²² Az „Ansicht”-et *Kazinczy Ferenc* éles bírálattal illette, — azon a címen, hogy szerzője „hideg vérrrel, sőt mintegy óhajtvá prophetizál, hogy mi austriacusokká leszünk magyarokból, s akkor osztán lesz commerciumunk”; nemzetiségünkről való lemondást, „politikai (ön)gyilkosságot” hirdet, s mindezt „az arany kedvéért”. — Lásd *Kazinczy* levelét *Dessewffy József*hez (1809. jan. 21.), *Rumy Károly György*höz (1809. jan. 12.), valamint *Berzsenyi Dániel*hez (1809. febr. 14.) és magához *Berzeviczy*hez (1809. febr. 5.) — *Kazinczy F.* levelezése (= KL). VI. k. Közzéteszi *Váczy J. Bp.*, 1896. 180—181, 192, 226—227. l.; XXII. k. Közzéteszi *Harsányi J. Bp.*, 1927. 239. l. — *Kazinczy* bírálatát (mint *Váczy* is tájékoztat, KL VI. 569. l.) nyomtatásban is közre akarta bocsátani; levelezésében pedig vissza-visszatérő reá nemcsak 1810-ben, hanem még 1812-ben is: KL VIII. 35—36. l.; XXII. 256, 467. l.

Az inkriminált nézeteket azonban *Berzeviczy* e művéből nehezen lehet kiolvasni; kiragadása és túlzó előtérbe állítása ez a tanulmány egész gondolatmenetében csekély szerepet játszó utolsó (XII.) fejezet egyik mondatának (i. m. 297. l.), — ugyanakkor, amikor a kritikus nem szentelt figyelmet a munka fő mondanivalójának. Amit pedig *Váczy* irt ugyanebben a vonatkozásban: az *Ansicht* előadása szerint „Magyarország kereskedelme csak akkor fog kifejlődni, ha minél szorosabb kapcsolatba lépünk a monarchia másik felével”, hogy „a magyar termény Ausztriában élénkebb piacra találjon” (KL VI. Bevezetés, V. l.), — nem egyéb, mint az alapszöveg ismerete híján, *Kazinczy* ítéletéből kiinduló, sajnálatos tévedés.

Az *Ansicht* kritikája *Kazinczynál* hamarosan összekapcsolódott egy másik fontos *Berzeviczy*-mű, a „De conditione et indole rusticorum in Hungaria” bírálatával. Fő kifogása itt abban állott, hogy a tanulmány „szertelen színekkel” festi a parasztok nyomorúságát. — KL VI. 202—204, 209—211, 226—227, 246—249, 293—294. l.; VII. 70. l.; stb. — Részletekbe e helyütt nem bocsátkozhatunk; lásd legújabban *Kosáry D.*, *Napoleon és Magyarország. Századok*, 1971. 3—4. sz. 592—594. l. — Vö. még alantabb a 93. és 145. jegyzettel.

Révai József, mint ismeretes, *Berzeviczy* reformpolitikai irányát járhatatlannak tartotta, és vele szemben *Kazinczyt* a járható útnak. *Berzeviczy* gazdaságtörténeti felfogását, a világkereskedelmi útvonalak eltolódásával kapcsolatos szempontjait viszont méltányló figyelemben részesítette, amikor a XVI—XVIII. századi közép-kelet-európai fejlődés sajátosságairól adott marxista elemzést. — *Marxizmus, népiesség, magyarság. Bp.*, 1949.³ 10—11, 110, 112. l.

niszter a pétervári követhoz 1806 nyarán intézett utasításában, hanem nagyobb figyelmet kellett szentelni a Balkán-félsziget keleti részén, a Fekete-tenger felé irányuló expanzió lehetőségének; aminthogy ez évek másik vezető osztrák államférfija, Károly főherceg, csakugyan a dunai fejedelemségek birtokbavételét tekintette az osztrák császárság legfőbb balkáni érdekének, Oroszország hasonló igényei ellenében is.²³

A francia álláspont persze nem esett egybe ezekkel az osztrák törekvésekkel, de nem is zárta ki teljesen — s főként nem kifejezetten — Bécs esélyeit. Ismeretes, hogy egyes korábban Magyarországra küldött ágensek, sőt 1805 őszén, a pozsonyi béke előestéjén maga Talleyrand is azt tanácsolta császárnak, hogy a Habsburg-monarchiát nyugati veszteségeiért keleten, az Aldunánál kárpótolja, s ezzel tegye szilárd ellensúlyá Oroszországgal szemben.²⁴ Napóleon ezt a javaslatot ugyan elutasította; ám hasonlóképpen fordult szembe a cári aspirációkkal is Moldvát és Havasalföldet illetően. Így foglalt állást 1806 folyamán Konstantinápolyba küldött követének, — a keleti politikája végrehajtásában nagy szerepre szánt — Sébastiani tábornoknak adott utasításaiban; így tett 1807 nyarán Tilsitben is, bár ott Sándor cárral szövetségi szerződést is kötött. A tilsiti békeegyezmény — ennek szövegét hozták csak nyilvánosságra, eltérően a (török birodalmon való osztozkodás perspektíváját is felvető) szövetségi szerződéstől — Oroszországot, többek között, éppen a nemrégiben megszállt dunai fejedelemségek kiürítésére kötelezte.²⁵ Nem rugaszkodott el tehát a nemzetközi politika valóságától, bármily távol élt is a közügyektől, Berzeviczy Gergely, amikor néhány hónappal Tilsit után akként vélekedett, hogy Törökországban, amely „elavult, alkalmatlan alkotmányával . . . magát túléli, és már csak az európai hatalmak féltékenysége által tartatik fenn, . . . a legszebb és leghasznosabb szerzeményeket lehet biztosítani”; egyben elérhetőnek tartotta, hogy „a Dunának a Fekete-tengerbe való folyása is az ausztriai monarchiáé” legyen.²⁶

Tegyük még hozzá: az 1808 őszi erfurti „csúcstalálkozó” — ahol Napóleon már kénytelen volt hozzájárulását adni Sándor cárnak Moldva és Havasalföld annexiójához —, majd az 1809. évi háború — amelyben viszont újabb vereséget mért Ferenc császárra, s az októberi bécsi békében további területek átengedésére kényszerítette (köztük a dalmát tengerpart után a horvátéra is): ezek a fejlemények sem vették le a napirendről a Habsburg-állam alduna—fekete-tengeri aspirációit. 1810—11-ben egyes bécsi körök már ismét ilyen igényeknek adtak hangot, a francia császárral létrejött dinasztikus kapcsolatra utalva és a francia—orosz viszony repedéseit észlelve. Oroszország egyébként még 1812-ben, a Portával kötött bukaresti békében is csak Besszarábiát kapta meg; a dunai fejedelemségekből vissza kellett vonulnia.²⁷

Másrészt és főképpen persze a napóleoni kontinentális s az angol tengeri zárlat voltak azok a nemzetközi feltételek, amelyek bizonyos realitást adtak

²³ Beer, i. m. 156—157, 163—164, 169, 172, 195, 261. l.

²⁴ P. Bertrand, M. de Talleyrand, l'Autriche et la question d'Orient en 1805. Revue Historique, XIV. T. 39. Paris, janvier—avril 1889. 63—75. l. — Legújabban: Kosáry, i. m. 551—567. l.

²⁵ É. Driault, La politique orientale de Napoléon. Sébastiani et Gardane 1806—1808. Paris, 1904. 56, 59—60, 68, 207—210. l.

²⁶ Berzeviczy G. élete és művei. II. 280—282. l.

²⁷ Driault, i. m. 348—352. l.; Beer, i. m. 225—232. l.; Godechot, i. m. 190—193, 204, 230. l.; Manfred, i. m. 558—569. l.

Berzeviczy tervei lényegének: a kereskedelmi terjeszkedésnek. Az óceáni hajózás, a földközi-tengeri forgalom visszaesett; a háborús kényszerhelyzetben Európa kontinentális irányban kereste és találta meg a kereskedelmi kapcsolatot Kelettel. Mindaz, amire az európai piacnak szüksége volt, a zárlat idején is eljutott azokhoz, akiknek volt pénzüik megfizetni az egyre emelkedő árakat, — a tengeri csempészeten kívül, nagyrészt az újonnan használatba vett *szárazföldi utakon*. Ezekre az utakra már Berzeviczy is célzott 1808. évi tanulmányának fenti helyén, majd egy 1809 novemberi keltű, a bécsi békekötésre közvetlenül reagáló dolgozatában, amikor is az adriai kikötők elvesztését újabb indítéknak tekintette, hogy Ausztriát a *szárazföldön át* keletre vezető útvonalak — a duna — fekete-tengeri és a brassó — bukaresti — kihasználására ösztönözze.²⁸ Részletesebb képet adott a forgalom ez irányairól az az emlékirat, amelyet a bécsi béke nyomán életrehívott francia Illírnia (Provinces Illyriennes) kormányzója, Marmont marsall raguzai herceg dolgoztatott ki a trieszti görög kolónia közreműködésével, és terjesztett elő kormányának 1810 márciusában. „A levantei kereskedelem — olvashatjuk a tanulságos memorandumban — ... szinte napjainkig teljességgel tengeri jellegű volt. Az árukat Kis-Ázsia partvidékének városaiból... Itália, Dél-Franciaország és Spanyolország kikötőibe szállították. Ám a kereskedelmi hajózás megszakítása... az árukat új útra kényszerítette: a forgalom központja Bécs lett... Ezen a kerülőúton át kereskedtek Szmirnával és Konstantinápolyval még Trieszt és Fiume görög és örmény cégei is, amikor az utóbbi két város még Ausztriához tartozott... Szmirna és Konstantinápoly élénk érintkezésben van Szalonikivel, ... amelyet manapság a levantei és egyiptomi cikkek nagy tárházának tekinthetünk. Innen két úton küldik Bécsbe a szállítmányokat mostanában. Az egyik Nišen, Vidinen, Orsován és *Pesten* ... , a másik Szkopjén, Szarajevón, Brodon és *Budán* át halad Bécs felé”. A „kényszerítő körülmények között”, természetesen, a francia kormányzó és a trieszti görögök sem javallhatták a *tengeri* összeköttetés fölelevenítését — itt legföljebb (nem éppen csekély méretű) csempészkereskedelmet folytathattak —, hanem olyan más *szárazföldi* vonal használatba vételét, amely osztrák terület érintése nélkül — Szkopjén, Szarajevón, Banja Lukán és Dubicán keresztül — nem Bécsbe, hanem *Triesztbe* vezetett. Hivatkozott a javaslat arra, hogy a dunai hajózásnak az 1804 óta folyó szerb felkelés nehézségeket támasztott; arra, hogy a szállítási költségek Szalonikitól Párizsig (vagy Lyonig) jóval kevesebbre rúgnának Trieszten át, mint amennyit kitesznek Bécsen keresztül; s végül arra is, hogy a trieszti útirányt sok levantei kereskedő a gyakorlatban már eredményesen kipróbálta.²⁹

Látnivaló tehát: a blokádnál valóban *szárazföldi* irányba terelte a keleti kereskedelmet, s a Habsburg-állam, Magyarország csakugyan élénken bekapcsolódott ennek forgalmába. Nem csoda, hogy közelkeleti és balkáni kereskedőházak meghatalmazottai tűntek fel az ország gazdasági központjává

²⁸ Über die Beförderung des ungarischen Commerzes. Ein gedrängter deutscher Auszug aus der ungedruckten lateinischen, im November 1809 geschriebenen Abhandlung des Herrn G. v. Berzeviczy, von Doctor der Philosophie, C. G. Romy. (Hormayr's Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst. VIII. Jg. Nr. 45—46. Wien, 14—16. April 1817. 185—186. l.

²⁹ *Thallóczy L.* (közl.), Mémoire sur le commerce de l'Illyrie avec le Levant. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 1899. 173—177. l. — A forrásközlemény magyar címe (Az osztrák-magyar tengerparti kereskedelem a francia uralom alatt) megtévesztő.

fejlődő Pesten; kis-ázsiai és konstantinápolyi vállalkozók, bukaresti és magyarországi görög és zsidó kereskedők, magyar nagybirtokosok üzleteltek gyarmatárakkal, levantei cikkekkel. Fűszerek, kávé, tea, cukor, indigó jelentős részben magyarországi közvetítők révén, Pesten át kerültek az osztrák és a nyugati piacokra; miközben erdélyi tranzitforgalmuk is fellendült Brassón keresztül. A blokád — amely persze nemcsak a Távolkelet, hanem az Újvilág termékeit is kirekesztette Európából — Franciaországot, a kontinens legnagyobb gyapotfogyasztóját elvágta az amerikai gyapotszállítmányoktól, és kizárólag levantei gyapottra utalta; ennek útja részben tengeri csempészet révén a dalmát tengerparton és Trieszten, részben az említett szárazföldi-folyami útvonalakon: Pesten és a nagy gyapotpiaccá növekedő Bécsen vezetett keresztül.³⁰ — A Berzeviczy-féle elképzelés tehát, jöllehet a gazdaságpolitikára és a gazdasági gyakorlatra semmiféle hatást sem tett, némely vonatkozásban mégis *megvalósulni látszott* az 1806–1808-at követő években, — persze a napóleoni háborús konjunktúra ideiglenes viszonyai között, a szárazföldi és tengeri zárlat fennállása mellett.

Ezek a *tényleges* gazdasági fejlemények is közrejátszhattak abban, hogy a „Világkereskedelem” szerzője nemcsak a következő év telén, a bécsi békekötés után, de jónéhány évvel később — Napóleon bukása, a nemzetközi helyzet gyökeres átalakulása ellenére — javaslatait továbbra is időszerűnek tekintette, s rövidebb és a változott idők politikai kívánalmait szerint némely módosított szövegében, történeti indoklásukkal együtt, ismét előadta: immár Bécsben kinyomtatott és a bécsi kongresszusnak előterjesztett emlékirat formájában.³¹ Előrelátásának címébe most már az „északi kereskedelmet” iktatta, — vagyis a Balti-tengerrel való forgalmi kapcsolatok kiépítésének szükségességét emelte ki — részben „önnönmagáért”, de főleg abból a szempontból, „hogy az *ázsiai-európai* világkereskedelem a maga legközelebbi útján észak felé tereltesse”; a terv végrehajtásában pedig most már az osztrákon és oroszokon kívül a porosz monarchiát is — a formálódó Szentszövetség mindhárom fő hatalmát — részletetni kívánta. Az interkontinentális forgalom szárazföldi irányát ugyanis, csakúgy, mint korábban, arra az esetre

³⁰ *M. Schwartner*, Statistik des Königreichs Ungern.² I. Ofen, 1809. 137–138. l.; *Wersak*, i. m. Vorerinnerung. II–VI. l.; (*J. F. v. Hormayr*,) Der deutsche Handel nach dem Morgenlande und die freie Donau. Taschenbuch für die vaterländische Geschichte. Hrsg. von J. F. v. Hormayr. XXXV. Jg. (NF XVII.) Berlin, 1846. 274. l.; *Horváth M.*, i. m. 325–326. l.; *Ungár L.*, Szempontok a magyar polgári osztály kialakulásának vizsgálatához. Századok, 1942. 315–318. l.; *A. Fugier*, La révolution française et l'empire napoléonien. Histoire des relations internationales publiées sous la direction de P. Renouvin. T. IV. Paris, 1954. 235. l.

³¹ *G. v. Berzeviczy*, Die Erweiterung des nordischen Handels, dem hohen Wiener-Congress unterthänigst dargestellt. Wien, 1814. — Egykorú magyar fordítása: Az északi kereskedelem terjesztéséről. A bécsi szerződés gyűlésének bémutatta német nyelven Berzeviczy Gergely Bécsben 1814-dik esztendőben. Fordította *G(róf) D(essewffy) J(ózsef)*. Tudományos Gyűjtemény. Pest, 1817. IV. k. 3–32. l. — Későbbi fordítása: Az északi kereskedelemnek szélesb körűvé tétele: *Gaal*, i. m. II. 301–319. l. — Az emlékiratot Berzeviczy maga vitte fel egy küldöttség élén Bécsbe, ahol „azután a nádornál, a kancellárnál s más előkelő osztrák és magyar főuraknál, sőt a császárnál is kihallgatáson volt . . . Társadalmi téren tett lépéseket, hogy a congressus tagjai e munkálatot figyelembe vegyék”, — hiába. — I. m. I. 74–75. l. — „A szerzőnek, aki barátom, kérésére fordítottam ezen munkáskát, mely a bécsi-kongressznek valósággal beadódott, de amelynek, legalább, amint eddig látszik, kevés sikere és következése lehetett.” — *Dessewffy*, i. m. 3. l. — *Kazinczy* az „Erweiterung”-ról is értetlenül nyilatkozott, sőt mintegy szemrehányást tett *Dessewffynek*, hogy vállalta magyarra fordítását. — KL XV. 173. l. (1817. máj. 2.)

is életerősnek, versenyképesnek minősítette, ha — amint hamarosan bekövetkezett — Anglia világtengeri kereskedelmét helyreállítja.³²

De bizonyára közrejátszottak a *jelenkor* fejleményei abban is, hogy a szerző a *középkorról* szóló előadásának, benne a Magyarország helyzetéről mondottaknak a hitelét is megerősítettnek érezze. Hiszen, ha a napóleoni zárlat által a világtengerekről ismét szárazföldi útra terelt keleti kereskedelemben Magyarországnak *csakugyan* számottevő részesedése esett a XIX. század elején, — akkor, még valószínűbbnek tűnhetett előtte hazánk *hasonló* szerepe a kontinensközi kereskedelemnek a világtengeri út megnyitása *előtti*, „szárazföldi” korszakában, a XIV—XV. században. Valószínűbbnek tűnhetett előtte az a történelmi indokolás, amelyet 1814-ben, időszerű javaslataihoz hasonlóan, szintén területileg kiterjesztve fogalmazott meg: „A középkorban ez az ázsiai-európai kereskedelem . . . Magyar-, Osztrák-, Orosz-, Lengyel- és Poroszországon ment keresztül. . . A magyar, osztrák, orosz, lengyel, porosz, a keleti-tenger melléki és a híres Hanza-városok az ipar és kereskedelmi utak oly láncolatát képezték, melyen át az akkori világkereskedelem — itt-ott kiszélesedve — Ázsiából Európába áramlott, és ezen vidékeknek erőt adott az akkori idők sanyarúságait derekasan elviselni.”³³

Ezt a *történelmi* képet — nem fér kétség hozzá — Berzeviczy *aktuális* javaslataival egy időben, s velük összefüggésben, mondhatni: kölcsönhatásban alakította ki. Hiszen régebbi, részben hasonló tárgyú munkájában: „Magyarország kereskedelméről és iparáról” 1797-ben publikált latin nyelvű értekezésében — amely 1802-ben német fordításban is megjelent,³⁴ és az egykori alma mater-jával, a nagytekintélyű göttingai „Georgia Augusta”-egyetemmel kapcsolatban működő Tudományos Társaság tagságát hozta meg számára³⁵ — még nyoma sem volt ilyen felfogásnak. Magyarország külkereskedelmével ugyan már ott is részletesen foglalkozott, az „északi magyar kereskedelemnek” már akkor külön fejezetet szentelt, középkori múltját is felvillantotta,³⁶ — anélkül azonban, hogy akár a jelenre, akár a múltra nézve összekapcsolta volna a *keleti* kereskedelemmel, ahogyan később: 1808, 1809 és 1814. évi tanulmányában tette.

Az *északi* kereskedelem lehetőségei Berzeviczyt, a Szepesség szülöttjét, már ifjan foglalkoztatták. Érdeklődését ösztönözhetette az az „Északi történet”-kollégium is, amelyet a göttingai egyetemen még 1784 telén a nagyhírű *August*

³² *Berzeviczy* fejtegetéseinek és következtetéseinek politikai akcentusai 1814-re jócskán megváltoztak, de közgazdasági-gazdaságtörténelmi elemei lényegileg azonosak maradtak. A szerző már 1808. évi munkájában is kifejezést adott annak a véleményének, hogy ha „egyszer az orosz—osztrák—ázsiai kereskedelmi út be lesz rendezve, . . . az esetben fenntartaná magát és kiterjeszkednék akkor is, ha a béke Angol- és Franciaország között helyre lesz állítva, s a Jóremény-fokának körülhajózása akadálytalanul fog is végbemehetni.” — I. m. II. 275—276. l. — Ez a feltevése, mint ismeretes, nem igazolódott be; „a francia óriás eleste s a szárazföldi rendszer megszűnte után régi folyásába tért az európai kereskedés: a gyarmati áruknak élénkebb szállítása honunkon át megszűnt.” — *Horváth M.*, i. m. 326. l.

³³ *Berzeviczy G. élete és művei*. II. 307. l.

³⁴ *G. Berzeviczy*, *De commercio et industria Hungariae. Leutschoviae, 1797.* — Egykorú német fordítása: *Ungarns Industrie und Commerz. Aus J. A. Hildts neuen Zeitung für Kaufleute, Fabrikanten und Manufakturisten abgedruckt. Weimar, 1802.* (Fordította *Rumy K. Gy.*) — Későbbi magyar fordítása: *Magyarország kereskedelméről és iparáról: Gaal*, i. m. II. 183—254. l.

³⁵ I. m. I. 69. l.

³⁶ I. m. II. 231—234. l.; vö. 197—198, 245—254. l.

Ludwig Schlözer professzortól hallgatott, valamint az ugyancsak Schlözer szerkesztette nevezetes folyóiratnak, a Staats-Anzeigen-nek egy 1786. évi cikke is, amelyből a Balti-tenger felé vezető víziutak áruforgalmi lehetőségeiről tájékozódhatott. 1791-ben már arról írt anyjának, hogy kedve lenne kereskedni a Poprád, Dunajec, Visztula vonalán egészen a tengerig, — aminthogy ilyen tervek ez idő tájt másokban is felötlöttek.³⁷ Ezt a gondolatot érlelte tovább 1796. évi északi tanulmányútján a szóban forgó útvonal közvetlen megismerése, egészen Gdańskig,³⁸ ami elősegítette, hogy 1797. évi értekezésében az északi kereskedelemről szóló fejezetet szemléletes erővel fogalmazza meg; utóbb pedig 1806-ban egy idevágó osztrák tervezetet (amelyet magyar mágnások is támogattak) teljes szakszerűséggel vessen bírálat alá.³⁹ De sem 1797-ben, sem 1806-ban publikált dolgozatában, hanem csak 1807. évi második északi tanulmányútjáról készült feljegyzéseiben kötötte össze először az északit a keleti (távolkeleti) kereskedelemmel: „Magyarországnak igen sok feleslege van borban, dohányban és más termékekben, amit ez úton (ti. északi irányban) lehetne legjobban értékesíteni, sőt az indiai kereskedelmet is erre lehetne terelni.”⁴⁰ Az utóbbinak problematikájával, szakirodalmával tehát minden jel szerint csak 1806—1807-ben kezdett foglalkozni: a kontinentális zárlat meghirdetésének esztendeiben.

Ezekről az olvasmányairól — köztük a bennünket elsősorban érdeklő történeti jellegűekről — 1808 évi munkája ad felvilágosítást, amelyet a szerző lábjegyzetekkel is kísért. Azt a tételét, hogy a keleti kereskedelem a középkorban a Levantéból Magyarországon át haladt nyugat felé, ugyan csupán egyetlen irodalmi utalással erősítette: Johann Christian Engel egyik előszavát idézte; ehhez a fontos szakirodalmi előzményhez a későbbiekben térünk vissza.⁴¹ A távolsági kereskedelem Indiából és Kínából a Levantéba vezető egykori útvonalainak ábrázolásában viszont széles körű szakmai tájékozottságról tett tanúságot: a nemzetközi kereskedelemtörténet-írás korabeli legjobb műveit használta, kivonatolta. Többször utalt, bár az író személyének

³⁷ H. Balázs É., Berzeviczy Gergely a reformpolitikus 1763—1795. Bp., 1967. 41, 91, 102, 171. l. — Vö. Skerlecz M., Projectum legum motivatum in objecto oeconomiae publicae et commercii perferendum. Berényi, i. m. 248. l.; Marczali H., Magyarország története II. József korában. I. 2 Bp., 1885. 119. l.

³⁸ Útinaplóját ismerteti Gaal, i. m. I. 62—69. l. — Vö. Kosáry D., Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába. Bp., 1954. II. 429, 470. l.

³⁹ (G. v. Berzeviczy.) Über die ungarisch-nordische Handlungs-Gesellschaft. Magazin für Geschichte, Statistik und Staatsrecht der österreichischen Monarchie. Herausgegeben von einer Gesellschaft österreichischer Gelehrten. I. Göttingen, 1806. 50—68. l. — A megbírált osztrák tervezet 1804 májusában kelt; a Magazin anonim szerkesztőjének előszava — a kötetet a göttingai egyetem vezető professzorainak ajánlotta és magát Schlözer „egykori buzgó hallgatójának” nevezte — 1805 szeptemberében. — Vö. Gaal, i. m. I. 78—81. l. és legújában Horváth R., A közgazdasági elemzés Berzeviczy Gergely műveiben (Berzeviczy külkereskedelmi elméleti, gazdaságelméleti és pénzügyi nézeteinek elemzése alapján). Acta Jur. et Pol. Szeged, XVIII. l. 1971. 21—24. l.

⁴⁰ 1807 április—májusi feljegyzéseit is ismerteti Gaal, i. m. I. 69—72. l. — Az eredeti német szöveg szerint: „... már Korvin Mátyás, a nagy magyar király élnék felkarolta ezt a gondolatot, és nemcsak az akkoriban megdöntött keleti császárság művészetét, hanem az indiai világkereskedelmet is Magyarország felé vezette; érthetetlen, hogy ez a természetes rendeltetés sugallta eszme oly hosszú ideig figyelmen kívül maradt.” — Wasserfahrt vom Zipser Comitatum nach Warschau, im April und Mai 1807. Topographisch-statistisches Archiv des Königreichs Ungern. Hrsg. von J. v. Csaplovics. I. Bd. Wien, 1821. 118—120. l.

⁴¹ Berzeviczy G. élete és művei. II. 288—289. l.; vö. alább a 120—121. jegyzetet.

megnevezése nélkül, az Allgemeine Geschichte der Handlung und Schiffahrt c. könyvre, amelynek — az idézetek egybevetéséből megállapíthatóan — a boroszlói *Schmidt* volt a szerzője.⁴² Emellett a jezsuita szerzetesből harcos felvilágosítóvá vált francia *Raynal*-nak „az indiai kereskedelemről írt híres művére” hivatkozott — amelyet Napóleon is nagy becsben tartott⁴³ —, „az ókori népek politikájának és kereskedelmének menetét illetőleg” pedig a német *Heeren* munkájára⁴⁴. Ezeknek a forrásoknak az alapján a Kelet-Ázsia és a Levante közötti forgalomnak Afrika körülhajózása előtti, jelentős részben szárazföldi útvonalairól olyan képet adott, amely nemcsak a korabeli tudományosság szintjének felelt meg, de fő vonásaiban máig is helytáll.⁴⁵

Az idézett szerzők egyikének: *Heeren* göttingai profeszornak a nevével állapodjunk meg egy kis időre. Ezen a nyomon ugyanis — figyelmünket a német történetírásnak Berzeviczyével egykorú munkálataira irányítva — a középkori levantei kereskedelem magyarországi átvonulásáról szóló tétel eredetének egy másik szálát is kibogozhatjuk.

3.

A német történetírásban a levantei forgalom középkori közvetítésének kérdése ez idő tájt már szaktudományos vita tárgyát képezte.

A vita nem a XIV–XV. századra vonatkozott, hanem a korábbi századokra. Főkérdése az volt, milyen úton jutottak el a keleti árucikkek a délnémet városokba a XIII. század közepe előtt, vagyis azt az időszakot megelőzően, amikor az itáliai városok, elsősorban Velence és Genova, a levantei kereskedelem lebonyolításában a vezető szerepet már kétségtelenül magukhoz ragadták, és az Alpokon túli területek ellátását is nagyrészt biztosították. Egyes történészek már ez időben is Itálián át, mások viszont Kijeven keresztül vélték vezetni a keleti cikkek útját német földre. „Mint hogy ennek a korszaknak a történetében — írta a XI–XII. század legfontosabb délnémet kereskedővárosának, Regensburgnak a historikusa, *Gemeiner* 1800-ban — semmiféle nyomát nem találom annak, hogy a regensburgi kereskedők a levantei árukat a rövidebb úton, Itálián át szerezték volna be, az a következtetés

⁴² *J. P. Schmidt*, Allgemeine Geschichte der Handlung und Schiffahrt, der Manufacturen und Künste, des Finanz- und Cameralwesens, zu allen Zeiten und bey allen Völkern. Breslau, 1751–1754. II. 674, 865, 1013. l. — Bőséges közgazdasági-történeti irodalmat használt Berzeviczy az orosz–ázsiai kereskedelem múltjához-jelenéhez is. — I. m., II. 271–272. l.

⁴³ *G. Th. F. Raynal*, Histoire philosophique et politique des établissements et du commerce des Européens dans les deux Indes. Nantes, 1771 (és számos későbbi kiadásban). — A híres munka megvolt abban a könyvtárban is, amelyet Bonaparte 1798-ban magával vitt egyiptomi hadjáratára. — *Fournier A.*, I. Napóleon életrajza. A harmadik javított kiadást fordította *Supka G.* Bp., 1916. I. 207. l.

⁴⁴ *A. H. L. Heeren*, Ideen über die Politik, den Verkehr und den Handel der vornehmsten Völker der alten Welt. I–II. Göttingen, 1793–1796. — Heeren e főművét szintén több, bővített kiadásban adta közre. A harmadik kiadás, immár öt kötetben, 1817-ben jelent meg Bécsben, a Bibliothek historischer Classiker aller Nationen sorozatban.

⁴⁵ Vö. pl. *A. H. Lybyer*, The Ottoman Turks and the Routes of Oriental Trade. The English Historical Review. Vol. XXX. No. 120. London, 1915. 577–579. l.; *R. S. Lopez*, The Trade of Medieval Europe: The South. The Cambridge Economic History of Europe. Vol. II. Trade and Industry in the Middle Ages. Edited by *M. Postan* and *E. E. Rich*. Cambridge, 1952. 292. l.

adódik, hogy még a régebbi, hosszabb kereskedelmi úton, Kijeven át jutottak hozzájuk, ahová viszont a portékákat Konstantinápolyból hozták . . . Kijev volt akkoriban az orosz állam székhelye és a levantei kereskedelem fő állomása, ahonnan az árukat továbbküldték Németország felé”.⁴⁶ — Az utóbbi felfogásnak volt egy messzebb menő változata is. A szemben álló nézeteket a Napóleon-ellenes érzelmű tirol-i osztrák történetíró és politikus, az ausztriai „birodalmi hazafiság” ébresztője, a Stadion gróf és János főherceg köréhez tartozó *Joseph von Hormayr* báró 1807-ben így foglalta össze: „Némelyek úgy gondolják, hogy először Dél-németországban virágzott fel a kereskedelem, amely Itália felől kapta más világrészek áruit. Ám az ellentétes vélemény szerint a keresztes hadjáratok koráig Itáliának magának sem volt külkereskedelme; Északnémetország viszont, Oroszországon át, sokkal korábban jutott levantei és ázsiai áruk sokaságához, s ezeket a vend és szász tengeri városok közvetítették Nyugat-Európa felé. Eszerint, amíg a levantei kereskedelmet a versengő Velence és Genova még nem foglalták le maguknak, s a portugálok még nem léptek fel olyan igénnyel, hogy a kelet-indiai és kínai termékeket első kézből szerezzék meg, addig a keleti árukat nem tengelyen fuvarozták az Alpokon át Dél- és innen Északnémetországba, hanem tengeren szállították Antwerpenbe s Brüggebe, ahonnét részben Kölnön, Braunschweigen és Erfurton át, részben a Rajnán felfelé kerültek a délnémet városokba.”⁴⁷

Amikor azonban ezek a sorok megjelentek, már készült a könyv, hogy mindkét felfogást elvesse, és egy merőben új harmadikkal lépjen fel: készült már éppen *Arnold Ludwig Heeren* újabb munkája, hogy a következő évben, 1808-ban kerüljön nyilvánosság elé: ugyanakkor, amikor Berzeviczy „Világkereskedelme”. A nagynevű göttingai klasszikus filológusnak, *Christian Gottlob Heyne*-nek tanítványa, aki maga is antik stúdiumokkal, főképp (Berzeviczy által is idézett) ókori kereskedelem-történeti művével vált ismertté, s ugyancsak a göttingai Georgia Augusta-egyetemen működött — 1794-ben a filológia, majd 1801-ben a történelem tanára lett —, ez újabb könyvében a medievisztika terére lépett és a kereszteshadjáratok következményeiről értekezett, különös figyelemmel a kulturális és gazdasági (főképp kereskedelmi) vonatkozásokra.⁴⁸ Ennek során ugyan nem tekintette kizártnak,

⁴⁶ *C. F. Gemeiner*, Regensburgische Chronik. Regensburg, 1800. I. 285. 1. — Id. *F. Bastian*, Die Legende vom Donauhandel im Frühmittelalter. Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. XXII. Bd. Stuttgart, 1929. 291. 1.

⁴⁷ *J. v. Hormayr*, Historische Bruchstücke über das tyrolische Strassenwesen und den Transitohandel dieses Landes. Historisch-statistisches Archiv für Süddeutschland. I. Bd. Frankfurt—Leipzig, 1807. 226—227. 1. — A szerző Anderson, ill. Fischer nevével példázta a két szembenálló felfogást, közelebbi megjelölés nélkül. A következő művekre gondolt: *A. Anderson*, An Historical and Chronological Deduction of the Origin of Commerce from the Earliest Accounts to the Present Time. London, 1764. — Német fordítása: *Historische und chronologische Darstellung des Handels*. Riga, 1773—1779; *F. C. J. Fischer*, Geschichte des teutschen Handels. Hannover, 1785. — *Marx* jellemzése Andersonról: A tőke. I. Bp., 1948. 805, 820. 1.

Hormayr ekkor nem foglalt határozottan állást a vitában, hanem az Itália és Németország között kulcshelyzetet elfoglaló Svájc, Tirol és Belső-Ausztria kereskedelem-történetének tüzetes vizsgálatát tartotta előbb szükségesnek. Későbbi felfogására ld. alantabb a 146. jegyzetet.

⁴⁸ *A. H. L. Heeren*, Versuch einer Entwicklung der Folgen der Kreuzzüge für Europa. Göttingen, 1808.

hogy Velence már a Karolingok kora óta szállíthatott árukat a *tengeren* kelet felől; hangsúlyozta azonban, hogy az Alpok hatalmas láncolata sokáig gátja volt a Velence és Délnémetország közötti közvetítés kibontakozásának. Egyre élénkülőbbnek találta viszont a kelet-nyugati áruforgalmat a *szárazföldön* már a XI. században s kivált a kereszteshadjáratok idején: *Konstantinápolyból*, „a keleti áruk fő lerakatából, a Porta Hungarica-n át, a *Duna vonalán*” Bécs és Regensburg felé, — mégpedig ha a hajózás a folyam árja ellenében nehézségekbe ütközött, akkor a Duna menti szárazföldi utakon.⁴⁹

Még markánsabban fejtette ki ugyanezt a gondolatmenetet *ugyanebben az évben* egy másik német historikus — a középkori várostörténetet későbbi nagyhírű szaktekintélye, már akkoriban a Göttingai Tudományos Társaság tagja (és az odera-frankfurti egyetem tanára) — *Karl Dietrich Hüllmann* a bizánci kereskedelemről szóló művében.⁵⁰ Régebbi könyveiben jelzett véleményétől eltérve, azt az álláspontot fogalmazta meg éles formában, hogy „a kereszties hadjáratok végéig nem alakult ki nagykereskedelem *Itália* és Németország között, sem szárazföldön: az Alpokon át, sem tengeren: Németalföldön keresztül”, — míg viszont a VI. századtól a XIII. század végéig a keleti árucikkek szállítása szakadatlanul folyt *Konstantinápolyból* német földre „a *Dunán felfelé*”. A forgalmat — úgymond — a dunai országokon át, „a nagy hajózható folyam” felhasználásával először az avarok, nyomukban a IX. század elejétől a bulgárok közvetítették; majd a XI. században a *hatalmasabb magyarok*, a kereszties hadjáratok korában pedig a délnémet, főként *regensburgi*, valamint *bécsi* kereskedők.⁵¹ — Íme, a középkori levantei kereskedelem dunai vonaláról, Magyarországon való áthaladásáról szóló elmélet megszületése a *német* történetirodalomban, — méghozzá egyszerre két műben, s mindkettő kiadása 1808-ban: Berzeviczy koncepciójának megjelenésével *teljesen azonos* időpontban.

Vajon merő véletlen-e ez a coincidencia? Ezt akkor is valószínűtlennek lehetne tartanunk, ha mit sem tudnánk Heeren és Hüllmann szóban forgó művei megírásának körülményeiről. Szerencsére azonban nem ez a helyzet: a két könyv keletkezéséről eléggé részletesen tájékozódhatunk. Megtudhatjuk, hogy Heeren munkája egy olyan pályázat díjnyertes műve volt, amelyet nem kisebb intézmény, mint az Institut de France írt ki 1806 áprilisában, néhány hónappal Austerlitz után; s a könyv már göttingai német nyelvű kiadásával egyidőben megjelent Párizsban, franciául is. Fordítását *Charles Villers*, egy germanofil francia történész készítette, aki a napóleoni időkben sokat tevékenykedett a francia—német tudományos—egyetemi kapcsolatok körül: maga is levelező tagja volt a Göttingai Tudományos Társaságnak, később pedig, 1811-ben, tanára lett a Georgia Augustának.⁵² Megtudjuk továbbá, hogy Hüllmann viszont éppen a göttingai Societät der Wissenschaften — szintén 1806-ban meghirdetett — pályázatán aratott babért szóban levő

⁴⁹ Heeren, i. m. 309, 312—313, 322, 337, 386, 389. 1.

⁵⁰ K. D. Hüllmann, Geschichte des byzantischen Handels bis zum Ende der Kreuzzüge. Frankfurt an der Oder, 1808.

⁵¹ Hüllmann, i. m. 73—99, 105—106. 1.

⁵² A. H. L. Heeren, Essai sur l'influence des croisades. Paris, 1808. — A francia fordítás alapján ítélte Heerennek a pályadíjat az Institut történelmi és ókori irodalmi osztálya (de Choiseul d'Aillecourt-ral megosztva). — Essai, XVI. l. — Ch. F. D. Villers szerepéről a „vesztfáliai érásban”, későbbi sorsáról G. v. Selle, Die Georg-August-Universität zu Göttingen 1737—1937. Göttingen, 1937. 218—219, 371. l.

munkájával: olyan időpontban, amikor a francia politika ott is egyre fokozódó hatást gyakorolt a közéletre, tudományos életre.

Austerlitz után közvetlenül, az 1805 decemberi schönbrunni szerződés értelmében, a francia csapatok által két évvel korábban megszállt hannoveri fejedelemség — ahová Göttinga tartozott — bizonyos területecserék ellenében ugyan porosz igazgatás alá került; de a poroszok már a jéna-auerstädti ütközetet követő napokban kénytelenek voltak a várost kiüríteni, s 1806 novemberére az egész választófejedelemséget ismét francia kézre adni. A tiltsi béke után pedig, amely III. Frigyes Vilmos porosz királyt megfosztotta az Elbától nyugatra eső birtokaitól, Hannover a Napóleon alkotta westfáliai királyság része lett, a császár öccse, Jérôme jogára alatt.⁵³ Ha Göttinga már a két francia megszállási időszakban is jócskán „simulékony” magatartást tanusított, akkor az új királyi rezsim megszületése után „a professzorok közül számosan sietve a tények talajára helyezkedtek”. Az „Aera Westphalica”-ban a jogtanárok immár a Code Napoléon-ról hirdettek kollégiumot,⁵⁴ s az egyetem kiadványai is a Bonaparték panegyricusát zengték, — amint erről a Societät nagy befolyású titkára, Heyne professzor oly keserűen szemléletes képet adott, többek között egykori magyarországi tanítványához, a Bécsben hivatalnokoskodó történétíróhoz, *Johann Christian Engelhez* írt leveleiben is.⁵⁵ A politikai meghatározottságokhoz személyi összefonódások járultak. A göttingai bíráló bizottságnak Heeren is tagja volt, akivel Hüllmann — éppen Heyne (leendő apósa) révén — már könyvének befejezése előtt megismerkedett. Hüllmann Preisschrift-jét utóbb Heyne-nek ajánlotta; Heeren párizsi kiadásának előszava pedig már hivatkozott Hüllmann-nak Göttingában díjnyertes könyvére.⁵⁶

Mindkét koszorúzott szerző — vonta le a következtetést néhány adatból már 1929-ben *Franz Bastian*, a középkori kereskedelem-történet jeles kutatója —, vagyis „az egész Donauhandelsgedanke első képviselői a közvetlen »híd Kelet felé« napóleoni tézist akarták történelmileg is megalapozni.”⁵⁷

Csakugyan nehezen tudjuk kivonni magunkat e benyomás alól a fentiek után, s különösen akkor, ha a császár keleti politikájának éppen egyidejű fejleményeire közelebről is pillantást vetünk.

Egyiptomból való hazatérte, 1799 ősze óta ugyanis egészen Austerlitz másnapjáig Napóleon csak kevés figyelmet tudott fordítani az Oriensre; egyéb célok mozgatták tettejét. „Austerlitz azután megnyitotta előtte Keletet. A pozsonyi béke után úgy tűnt: reá száll Velence egész öröksége a Földközi-tengeren”. A keleti kérdés a következő két évben valóban folyamatos erőfeszítéseinek tárgya volt; míg később megint csak más ügyek kötötték le tevékenységét. „*Napóleon császár keleti politikája* — amelynek fő ügyvivője Sébastiani tábornok volt — az 1806 június és 1808 március közötti időre össz-

⁵³ *Godechot*, i. m. 125, 133, 160—161, 202. l.; *Selle*, i. m. 210—215, 370. l.

⁵⁴ *Selle*, i. m. 142, 212, 220. l.

⁵⁵ A göttingai egyetem politikai helyzetének alakulását ezekben az években kitűnően jellemzik Heyne levelei Engelhez: *L. v. Thallóczy*, *Johann Christian von Engel und seine Korrespondenz 1770—1814. Zur hundertsten Wiederkehr seines Todestages*. München—Leipzig, 1915. 39, 85—86, 90, 93—94, 101—102, 107, 108—116. l.

⁵⁶ A szövegben pedig Heeren nagy elismeréssel utalt Hüllmann-nak egy korábbi munkájára. — *Essai*, XVIII, 324. l. — Ugyanő írta meg később Heyne életrajzát: *Christian Gottlob Heyne biographisch dargestellt*. Göttingen, 1813.

⁵⁷ *Bastian*, i. m. 301. l.

pontosult”, — állapítja meg a diplomáciatörténeti szakirodalom.⁵⁸ *Ugyanezekben az években* születtek Berzeviczy aktuális világkereskedelmi javaslatái csakúgy, mint Heeren és Hüllmann történeti előadásai: a középkori Levante-kereskedelem konstantinápoly-dunai útvonaláról szóló tétel megalapozói, — fűzheti hozzá a historiográfiai elemzés.

Bár Napóleon — mint Metternich is megjegyezte — ez időben sem ejtette el végképp az Egyiptomba való visszatérés esélyét, keleti politikájának terveiben más útirány került már előtérbe. Az „Austerlitz napját” néhány héttel megelőző tralfargari kudarc ugyanis teljesen nyilvánvalóvá tette annak kilátástalanságát, hogy Franciaország a *tengeren* mérje össze erejét Angliával; lényegileg levette hát a napirendről a szigetország inváziójának szándékát, — de az 1798 évihez hasonló, egyiptomi tengeri vállalkozását is. Ösztönzést adott viszont ama napóleoni tervek kiforrásához, amelyek a *szárazföldről* kívántak csapást mérni a brit világhatalomra. „A szárazföld hatalmával akarom meghódítani a tengert,” — fejezte ki szokott frappáns modorában.⁵⁹

E tervek egyike, amely csakhamar konkrét formát öltött s közvetlenül megvalósításra került — többször utaltunk már rá — a *szárazföldi blokádnak* volt, azzal a céllal, hogy elzárja az európai kontinenst az angol kereskedelem: az angliai gyártmányok exportja és az Indiák termékeinek re-exportja elől. A másik terv — a távolibb, jóval határozatlanabb körvonalú, de azért nem-csak elképzelésekben, de tényekben is félreismerhetetlenül kitapintható —: a *szárazföldi expedíció* Indiába, azzal a céllal, hogy a gyarmatokon ássa alá Anglia gazdasági hatalmát. „Ha még azt is sikerül elérnie, hogy szárazföldi úton India kincseit is elidegenítse Angliától, akkor térdre kényszerítette a büszke szigetországot. . . . Igaz, ez a végső cél egyelőre még a távol ködébe veszett, . . . de a császárnak szüntelen India járt fejében”; s később maga is úgy nyilatkozott, hogy már röviddel az osztrák háború lezajlása után, 1806-ban foglalkozott az indiai vállalkozás tervével.⁶⁰

A szárazföldi út, akár a Duna vonalán, akár Dalmácia felől, de mindenképpen Konstantinápolyhoz, Konstantinápolyon keresztül vezetett. Így a Boszporusz-parti metropolisz — Sébastiani tábornok küldetésének színhelyé 1806 nyarától 1808 tavaszáig — kettős szempontból is kulcshelyzetet foglalt el Napóleon keleti politikájában. „Végső soron sajátmagának akarta fenntartani az elgyengült szultán örökét, s nem átengedni Konstantinápolyt sem Ausztriának, sem Oroszországnak. Ráróttá Ausztriára a pozsonyi békeszerződést, kárpótlás nélkül megfosztva velencei és dalmát birtokaitól. Elküldte Sébastiani-t az Aranyszarv öbléhez, hogy megállítsa az orosz cárt.”⁶¹

Ám ha a cár szemében Konstantinápoly végcél volt, Napóleon számára közbenső cél csupán: *hídfe Kelet felé*, állomás az Indiába vezető úton. „A császár két tervet melenget — fedte fel Talleyrand csipős nyelvvel Metternich előtt Napóleon keleti politikájának motívumait 1808 januárjában. — Az egyik reális alapokon nyugszik, a másik regényhez hasonlít. Az egyik: Törökország

⁵⁸ *É. Driault*, La politique orientale de Napoléon. Sébastiani et Gardane 1806—1808. Paris, 1904. 20. l.

⁵⁹ *Fournier A.*, I. Napóleon életrajza. A harmadik javított kiadást fordította *Supka G.*, Bp. 1918. II. 112—115, 132, 292—293. l. — Az idézet: *A. Z. Manfred*, Napoléon Bonaparte. Moszkva, 1971. 498. l.

⁶⁰ *Fournier*, i. m. II. 197, 409. l.; *G. Lefebvre*, Napoléon. Paris, 1941. 316. l.

⁶¹ *Driault*, i. m. 56, 63, 212—213. l.; *Fournier*, i. m. II. 234. l.; *Beer*, i. m. 231, 240—241. l.

felosztása, a másik: expedíció Kelet-Indiába.”⁶² Ez utóbbi elképzelés szédítő távlatait vetítette fel Caulaincourt pétérvári követ részére adott 1807 novemberi utasítása, amely negyvenezer francia katona Konstantinápolyon való áthaladásának lehetőségét pendítette meg; s kivált Sándor cárhoz 1808 február elején írt híres levele, olyan közös vállalkozást sugallva, amelyben „ötvenezer emberből álló hadsereg... veszi Konstantinápolyon át útját Ázsia felé”.⁶³

S ennek az útnak a következő állomása: *Perzsia* sem esett ki politikai lépéseinek köréből. Friedland és Tilsit előtt, 1807 májusában, finkensteini tartózkodása idején fogadta a sah követét; vele szövetségi szerződést kötött, amelynek 12. cikkelye szerint „ha a franciák császára *szarazföldön* kívánná hadseregét Anglia *indiai* birtokai ellen küldeni, szabad átvonulásra kap engedélyt a perzsák sahjától”.⁶⁴ Hasonló értelmű instrukciókat adott Gardane tábornoknak, keleti politikája másik operatív végrehajtójának is, aki 1807 decemberében érkezett francia misszió élén Teheránba; itt, a behatolás politikai előkészítése mellett, egy Bagdadon, Aleppón, Alexandrettán át haladó kereskedelmi út létesítésének szorgalmazása is teendői közé tartozott; s — habár csak rövid időre — sikerült Anglia befolyását háttérbe szorítania.⁶⁵

Az angolok tengeri hatalma ellenében a szárazföldi összeköttetés megteremtése a Levantéval, a szárazföldi út kivívása Konstantinápolyon át és Perzsián keresztül Indiába: a napóleoni politikának e távlati, de éppen 1806 és 1808 között eléggé gyakran hírelt-emlegetett szándékai, ha nem maradtak rejtve a Kárpátok lábának eldugott falvában élő Berzeviczy előtt sem,⁶⁶ még kevésbé maradhattak ismeretlenek-hatástalanok a németországi kulturális központ, Göttinga történészeinek körében. Aktuális párhuzamul és indítékul szolgáltak számukra a középkori levantei kereskedelem szárazföldi útjáról szóló koncepciójuk megfogalmazásához. Annak a felfogásnak a kidolgozásához, amely a portugálok által Afrika körülhajózása révén a XV. század végén megnyitott világtengeri úttal szemben, valamint a velenceiek és genovaiak levantei terjeszkedése révén a XIII. század folyamán uralkodóvá vált Földközi-tengeri úttal szemben, az indiai áruk fő lerakatának tekintett Konstantinápolyból a *szarazföldön át*: a Duna vonalán vezette a drága portékák útját Közép- és Nyugat-Európa felé a középkor előző századaiban.

⁶² Id. Beer, i. m. 171. l.; *Driault*, i. m. 250—251. l.; vö. uo. 256. l.

⁶³ *Driault*, i. m. 242, 246. l.; *Fournier*, i. m. II. 289, 292. l.

⁶⁴ *Driault*, i. m. 181—182. l.; *Fournier*, i. m. II. 215. l.

⁶⁵ *Driault*, i. m. 183—184, 310 s. köv. l.

⁶⁶ Kétségtelenné teszi ezt 1808 évi művének néhány kitétele. „Egy francia hivatalos lapban — írta például, nyilván a *Moniteur*-re utalva, amelyben ez idő tájt gyakran jelentek meg Napóleon keleti politikájára vonatkozó közlemények (lásd pl. *Driault*, i. m. 82, 138, 166, 177, 213. l.) — nemrégén a következő nyilatkozat volt olvasható: »Franciaország és Ausztria között — úgy hallatszík — tárgyalások folynak a Dunának Ázsiával való összeköttetése iránt, hogy az Archipelaguson való kerülés megtakarítható legyen. A Duna már Ulmnál hajózható, és 400 mérföldnyi útjának befejeztével a Fekete-tengerbe ömlik, úgy, hogy egész addig lehet árukat hajón vinni azon«; stb. — Berzeviczy G. élete és művei II. 265—266. l. — „... Perzsiának kereskedelmi összeköttetései Kelet-Indiával bővültek, mert az indiai népek az angol kormányzó nyomása miatt elkeseredve, ahol csak lehet, más nemzetekkel örömet lépnek összeköttetésbe. Napoleon császár ezt a hangulatot fel akarván használni francia követséget létesített Perzsiában és a perzsa követ nemrégiben volt Párizsban. Párizsban a figyelem Indiára irányul; ezt abból is lehet látni, mert Indiára vonatkozóan több mű jelent meg ott ...”; stb. — I. m. II. 275—276. l.

4.

Azok az „időviszonyok”, amelyek mind Berzeviczy kereskedelmi javaslatait, mind Heeren és Hüllmann történeti előadását inspirálták-formálták, néhány évvel később már a múltba tűntek. Ámde „habent sua fata libelli”: a kifejtett nézetek most már elszakadtak attól a talajtól, amelyből sarjadtak, hogy megkezdjék — részben öntörvényű — életüket a szakirodalomban.

Berzeviczy, mint már említettük, 1814-ben, rövidebb tárgyalásban ismételte meg gazdaságpolitikai ajánlásait és történeti érvelését; majd egy 1816 évi dolgozatában⁶⁷ és 1819-i politikai gazdaságtani kéziratában is utalt arra, hogy a XIV. és XV. században „az ázsiai - indiai kereskedelem az akkor még nem török Konstantinápolyból Magyarországon áramolván keresztül, az ország életerejét táplálta és öregbíté”.⁶⁸ Az ő korábbi munkáinak hatásától valószínűleg nem függetlenül, de tőle jócskán elmaradó színvonalon, a következő évben *Wenzel August Wersak* pest-budai német lapszerkesztő adott hangot a duna - fekete-tengeri hajózás kifejlesztését lelkesen propagáló könyvében hasonló kereskedelmi javaslatoknak — a legelőnyösebb forgalmi összeköttetés lehetőségét vélte ő is feltalálni a Dunán és a Fekete-tengeren át a Káspi-tengerrel, sőt ezen túl Perzsiával és Indiával —, egyben javaslatai történeti alátámasztásaként olyan argumentációnak, amely szerint „a kereskedelem ezen a módon (ti. a duna - fekete-tengeri hajózás rendszeresítése révén) az osztrák államok és főként a magyar királyság javára, újból clyan helyzetbe juthat, amelyet *hajdan sokáig élvezett*, különösen a XIII. és XIV. század folyamán, amikor a Fekete-tenger volt az európai és ázsiai kereskedelem közép-pontja.”⁶⁹

Ami pedig magát a történetirodalmat illeti, *Hüllmann* néhány évvel később, 1826-ban továbbfejlesztett formában bocsátotta közre a középkori

⁶⁷ „Hogy a keleti kereskedelem Nagy Lajos, Zsigmond és Mátyás korában ezen államnak hatalmi emeltyűje volt, annak emléke még napjainkig is fennmaradt” — idézte *Gaal* ez 1816 évi kéziratból, amely (mint hozzáfűzte) valószínűleg megjelent valamelyik folyóiratban, de nem tudta kikutatni, hol. — I. m. I. 75—76. l. — A dolgozat valóban megjelent: *G. v. Berzeviczy*, Von dem nordischen Handel der österreichischen Monarchie. (Hormayr's) Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst. VII. Jg. Nr. 157. Wien, 30. Dec. 1816. 651—654. l.; vö. *Kosáry*, i. m. (1954) II. 470. l. — Nem sokkal később látott napvilágot ugyanebben a folyóiratban, kivonatos német fordításban, *Berzeviczynek* a magyar kereskedelem föllendítéséről még 1809-ben írt (fentebb már említett) értekezése is, amely szintén történeti érveléssel javasolta a keleti kereskedelem *szárazföldi irányának* felújítását hazánkon keresztül. További fejtegetéseink szempontjából nem érdektelen, hogy *Berzeviczy* itt — a jelenre és múltra vonatkozóan egyaránt — a keleti kereskedelem két útját vette számba: az egyik Belgrádon át a *Duna vonalán*, a másik *Erdélyen* át vezet Magyarországra. — Über die Beförderung des ungarischen Commerzes. Ein gedrängter deutscher Auszug aus der ungedruckten lateinischen, im November 1809 geschriebenen Abhandlung des Herrn *Gregor von Berzeviczy*, von Doctor der Philosophie, *Carl Georg Rummy*. (Hormayr's) Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst. VIII. Jg. Nr. 45—46. Wien, 14—16. April 1817. 185—186. l.

⁶⁸ *Berzeviczy G.*, A közgazdaságról (De oeconomia publico-politica). I. m. II. 12. l.

⁶⁹ *W. A. Wersak*, Einige Bemerkungen über die Wichtigkeit des Handels auf der Donau, nach dem schwarzen Meere und über dieses hinaus, für das Königreich Ungarn und die übrigen erbländischen Provinzen vorzüglich aber für die Commerzialstadt Pesth. Pesth, 1820. 238. l. — Vö. Vorerinnerung, XI. l.; 224—245. l. — *Berzeviczy* — tizenkét évvel előbb ugyancsak Pesten kiadott „Világkereskedelmének” — hatását akkor sem zárhatjuk ki, ha figyelembe vesszük *Wersak*nak azt az állítását, amely szerint értekezését már harminc évvel korábban írta, de II. József halála miatt nem tudta nyilvánosságra hozni. Maga is jelezte ugyanis, hogy eredeti kéziratát időközben alaposan kibővítette. — Vorerinnerung, I., VI. l.

dunai kereskedelemre vonatkozó felfogását, nagyhatású főművében, amelyet a középkori városfejlődés vizsgálatának szentelt.⁷⁰ Itt egyrészt határozottan kizárta, hogy a délnémet kereskedők a XIII. század második fele előtt levantei cikkeket *Velencéből* szereztek volna be, — amiként *Kijevből* is legfeljebb prémárak behozatalát látta egyidejűleg lehetségesnek; viszont annál nagyobb jelentőséget tulajdonított ez időben a keleti áruk *Konstantinápolyból* a Közép- és Felső-Duna vidékére történt közvetítésének, amelyet kezdeteiben immár egyenesen a VI. század első harmadáig, Nagy Theoderich koráig vezetett vissza, és bizonyos fokig még a XIV—XV. századra is kiterjesztett. Bár „a XIII. század végétől vagy a XIV. század elejétől fogva . . . nagy változás következett be a keleti cikkek kereskedelmében”: Konstantinápoly központi szerepét e tekintetben Velence vette át, s kibontakozott a fűszerárúknak Itáliából az alpesi átjárókon át a délnémet városokba vezető forgalma, mindazáltal emellett a konstantinápoly–dunai útvonal sem vesztette el teljesen jelentőségét, hiszen boroszlói kereskedők — hivatkozott Hüllmann egy később is gyakran emlegetett forrásadatra⁷¹ — még 1438-ban is Magyarországon, nevezetesen Budán át, tehát „kétségtelenül Konstantinápolyból” jutottak borshoz meg timsóhoz, s bizonyára sáfrányhoz, rizshez, mazsolához, mandulához, fügéhez is.⁷²

„Hüllmann ez újabb munkája nyomán — mutat rá Bastian idézett tanulmányában — a *Dunáról* mint a *korai középkor* egyik fő világkereskedelmi útvonaláról vallott felfogás több mint félévszázadra szólóan közkincsévé vált a német tudományosságnak s kedvelt motivumává az ez időben szélesebb teret hódító kereskedelem-történet-írásnak.”⁷³ Hozzátehetjük: alkatelemévé vált a magyar tudománynak, a hazánkban meginduló kereskedelem-történet-írásnak is, — gyakran összekapcsolódva azzal a *másik* tétellel, hogy viszont a „*kései középkorban*”, értsd: a XIV—XV. században, *Erdélyen*: az erdélyi szász városokon haladt át a levantei kereskedelem fontos útvonala.

⁷⁰ K. D. Hüllmann, *Städtewesen des Mittelalters. I. Kunstfleiss und Handel.* Bonn, 1826.

⁷¹ Már Hüllmann előtt és nála részletesebben ismertette ezt az 1438. évi forrásadatot J. A. Fessler, *Die Geschichten der Ungern und ihrer Landsassen.* IV. Leipzig, 1816. 1244—1245. l. — Közös forrásuk: Von Breslau. Dokumentierte Geschichte und Beschreibung in Briefen. Zweiten Bandes zweiter Theil. Breslau, 1781. 354—356. l. — Vö. alantabb a 131. jegyzettel.

⁷² Hüllmann, i. m. I. 333—337, 340, 345—347, 352, 355—357. l.

A levantei kereskedelem XIII—XIV. századi fejleményeit a szerző itt a következőképp ábrázolta: „Mínthogy ez idő tájt Konstantinápoly megszűnt a keleti áruk fő lerakata lenni, és a velenceiek ezt saját városukban rendezték be, nagyrészt megszűnt a sok század óta fennálló áruforgalom a Dunán felfelé, Bécsen és Regensburgon át, s ezek a városok most amaz árukat közvetlenül és aktív módon Velencéből szereztek be.” I. m. 215. l. — „Az utat Velence felé a nürnbergiek, augsburgiak, ulmiak és memmingiek a XIII. század második fele óta találták meg. Ez . . . Tirolon át vezetett. Ekkoriban történt ugyanis, hogy a sok évszázados fűszerkereskedelem a Dunán felfelé, hanyatlásnak indult, és az Alpokon át új út létesült . . . Ami a fűszerekkel, általában a keleti árukkal való kereskedelmet illeti, . . . ezt egybehangzó adatok szerint Nürnberg csak a XIV. század eleje óta, Augsburg pedig még később kezdte meg.” I. m. 383—385. l. — „Boroszló a XIV. század második felétől kezdve állt kapcsolatban Velencével . . . Selyemárúkat és finomabb fűszereket . . . Velencéből hozott, és csak a durvább, nagyobb terjedelmű borsot szerezte be, az olcsóbb szállítás miatt, Konstantinápolyból, annak az oszmán törökök által történt meghódításáig. Mert addig Pérát a genovaiak tartották birtokukban . . .” I. m. 361—362. l.

⁷³ Bastian, i. m. 296. l.

Érdekes és elgondolkoztató historiográfiai tény, hogy amint az előbbi úgy az utóbb említett tétel is — bár *egészen más* történeti összefüggésben — jórészt *ugyanonnan* származott: a *göttingai egyetem* tudományos műhelyéből, méghozzá amannál több mint egy évtizeddel korábról.

Az erdélyi szász városok világkereskedelmi szerepének ezt az értelmezését a német történetírás Heeren és Hüllmann előtti, Aufklärer-nemzedékének európai tekintélyű képviselője, a Georgia Augusta-nak 1769-től 1804-ig professzora (fentebb már megneveztük Berzeviczy tanáraként): *August Ludwig Schlözer* fogalmazta meg először.⁷⁴ A rendkívül sokoldalú tudós, akinek érdeklődése az ókori kereskedelemről a koraközépkori orosz forrásokon és az „egyetemes északi történelmen” át az aktuális statisztikáig és politikai publicisztikáig terjedt, aki felvilágosodási szellemű folyóiratával, a *Staats-Anzeigen*-nel az 1780-as években s a 90-es évek elején nemzetközi méretű — a magyarországi értelmiségi körökre is kiterjedő — hatást váltott ki,⁷⁵ az erdélyi németek történetéhez írt „Kritikai gyűjteményeivel”⁷⁶ pedig a magyar történelem jónéhány kérdéséhez is érdemileg *hozzászolt*,⁷⁷ ez utóbbi művének 1797-ben megjelent III. kötetében jutott el ilyen vélekedéshez.

Az 1790-es évek elején ugyanis, a II. József által megszüntetett szász önkormányzat és történeti egység helyreállításának, majd biztosításának politikai célzatával, a rendi nacionalizmus jegyében fölpezsdült az erdélyi szász publicisztikai irodalom és történetírás. A helybéli szerzők tollából származó munkákat — közülük kettőt Schlözer is ismertetett *Staats-Anzeigen*-jének 1791-i évfolyamában — az erdélyi szász vezető körök, élükön az ősi konstitúció makacs védelmezője, Brukenthal Sámuel báró gubernátor, még nem

⁷⁴ Erre rájött már *O. Fr. Jickeli*, *Der Handel der Siebenbürger Sachsen in seiner geschichtlichen Entwicklung*. Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde. Neue Folge. XXXIX. Bd. Hermannstadt, 1913. 41, 44–45. l. — A megállapítás valamelyest korlátozott érvényére ld. a továbbiakat.

⁷⁵ Első történeti munkája az ókori föniciai kereskedő *kolóniákkal* foglalkozott: *A. L. Schlözer*, *Försök til en allmän historia om handel och sjöfart uti the äldsta tider*. Stockholm, 1758. (Német kiadása: *Versuch einer allgemeinen Geschichte der Handlung und Seefahrt in den ältesten Zeiten*. Aus dem Schwedischen. Rostock, 1761.) — Később, *Allgemeine nordische Geschichte* (Halle, 1771–72) c. művében, egyebek mellett, szinte először állapította meg pontosan a magyar nyelv rokonsági körét és ismertette a finn-ugor nyelvcsaládhoz tartozó népeket. — Vö. *Pápay J.*, *A magyar nyelvhasznítás története*. Bp., 1922. 16–25. l.

További műveire, göttingai professzorságára, tudományos és publicisztikai tevékenységére, magyarországi kapcsolataira, az *újabb* irodalomból, lásd *Pukánszky B.*, *Budenz J.*, *Göttinga és a magyar nyelvhasznítás*. Nyelvtörténeti Közlemények, 1935. 364–372. l.; *G. von Selle*, *Die Georg-August-Universität zu Göttingen 1737–1937*. Göttingen, 1937, főképpen 131–143. l.; *Borzsák I.*, *Budai Ézsaiás és klasszika-filológiánk kezdetei*. Bp., 1955. 43, 61, 165–166. l.; *Dümmerth D.*, *Göttinga és a magyar szellemi élet*. Filológiai Közöny, 1961. 1–2. sz. 351–353., 367–369. l.; *H. Balázs*, i. m. főképpen 91–102. l.

⁷⁶ *A. L. Schlözer*, *Kritische Sammlungen zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. I–III, Göttingen, 1795–1797.

⁷⁷ Az az elismerés — írta Schlözer —, amelyben *Allgemeine nordische Geschichte*-jét a magyar *Pray György* részesítette (akit, szigorú kútfői megalapozottsága okán, a magyar történetírás klasszikusának s a XVIII. század egyik legkiválóbb historikusának nevezett), serkentette arra, hogy folytassa a régi magyar történelemre vonatkozó — még az 1760-as években, pétervári tartózkodása alatt kezdett — tanulmányait. Enélkül, úgymond, a *Kritische Sammlungen*-ben kitűzött témával: hogyan keletkezett az erdélyi szász kolónia a XII. század második felében, s hogyan tartotta fenn jogait és önkormányzatát, — nem is tudott volna megbirkózni. — I. m. II. Vorbericht, II–IV., XII. l.; III. Vorerinnerungen, VII. l.

találták elegendőnek a szász jogok szilárd történelmi megalapozására és összefoglalására; s a göttingai folyóiratban megjelent ismertetésre való tekintettel, magát Schlözert kérték fel erre a feladatra.⁷⁸ A szász nép hajdani fénykoráról, történelmi teljesítményéről tanúskodó „hihetetlen oklevéltömeg” megízlelésének bővületében, a német tudós szokott szenvedélyességével fordult tárgya: a „földrészünk keleti szélére szakadt” német telepesek múltja felé.⁷⁹ Történelmüket átszűrte a maga polgári színezetű, felvilágosult racionalizmusának,⁸⁰ egyben nagynémet nacionalista nemzettudatának prizmáján: végigvezette alap gondolatát civilizáció-terjesztő szerepükről Kelet-Európában, kiemelkedő érdemükről a magyar állam fennmaradásában és fejlődésében,⁸¹ és fejtegetéseinek mintegy betetőzéseként, felvillantotta „meglátását” — éppen ez érinti közvetlenül vizsgált problémakörünket — Kelet és Nyugat között egykor betöltött összekötő funkciójukról.

Művének bevezető fejezetében Schlözer gondosan előszámlálta mindazokat a történelmi kiadványokat, amelyek erdélyi szász szerzőktől rendelkezésre állottak. Kettő közülük a szászok nemzetközi kereskedelmi szerepének (ill. a levantei forgalom útvonalainak) értelmezése dolgában is hatott reá: az egyik *Joseph Carl Eder*-nek, a nagyszzebeni katolikus iskola igazgatójának latin nyelvű értekezése az erdélyi szászok kezdeteiről;⁸² a másik a

⁷⁸ *Szekfü Gy.*, Az erdélyi szász történetírás. Magyarságtudomány, II. évf. 3—4. sz., 1943. szept.—dec. 329—339. l. — Az igen fontos megállapításokat tartalmazó tanulmány nem mentes a Schlözer elleni elfogultságtól (aminek egyébként a magyar szakirodalomban nem kis hagyománya volt. — Vö. alantabb a 101. jegyzettel). Szekfü ellenszenvé részben Schlözer „sivár” racionalizmusa, „rideg” fölvilágosultsága ellen irányult, — de részben a „hatalmas nagy nép fia leírhatatlan gögje”, a nagynémet felsőbbrendűség-tudat ellen, amelyben a „Volk ohne Grenzen” hitleri szemléletének előfutárát látta és támadta.

Schlözer átfogó ismertetése: *Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen vom Jahr 1143—1550 und Bestand ihrer von Joseph II. vernichteten, aber von Leopold II. wieder hergestellten Rechte. Staats-Anzeigen. Bd. XVI. Heft 64. Göttingen, 1791. 468—507. l.; a „Kritikai gyűjtemények” létrejöttének részleteiről: *Fr. Teutsch, A. L. Schlözers Kritische Sammlungen zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde. Neue Folge. XXVII. Hermannstadt, 1897. 263—283. l. és J. Bedeus v. Scharberg, Briefwechsel über Entstehung und Herausgabe der Kritischen Sammlungen. Uo. 283—330. l. — Vö. még G. Petz, Zur Geschichte der Erforschung des ungarländischen Deutschtums. IV. Das XVIII. Jahrhundert. Deutsch-Ungarische Heimatsblätter, 1931. 198—205. l.**

⁷⁹ *Schlözer*, i. m. I. Vorrede, X—XIII. l.; Vorbericht, 1, 7—9, 12—13, 15—19, 21—22, 25. l.

⁸⁰ *Schlözer* szemléletére jellemző, hogy 1789-ben a Bastille ostromát hőstettként magasztalta *Staats-Anzeigen*-jében; 1791. évi könyvismertetésében pedig azért is méltatta az erdélyi szászok ősi konstitúcióját, mert benne az „új francia alkotmányhoz” sok hasonlót vélt fölfedezni. Jellemző persze az is, hogy a „Kritikai gyűjtemények” 1795 júliusi előszavában már mentegetőzött az előbbi párhuzamért. Igaz, közben (1793) a *Staats-Anzeigen*-t betiltották, — méghozzá azzal a váddal, hogy a keresztény vallás ellensége és forradalmi rendszerváltozást készít elő Németországban. A folyóirat utolsó számában tehát a büszűző szerkesztő így írt: „Reformokra szükségünk van nekünk, németeknek, de forradalmaktól mentesen meg az úristen bennünket.” — I. m. I. Vorrede, X. l.; *Teutsch*, i. m. 277. l.; *Selle*, i. m. 142, 199, 202, 369. l.

⁸¹ Nacionalizmusára, a német kultúrfölényre, a magyar történelmet illető álláspontjára lásd pl. i. m. II. 163—181. l. — Történelemszemléletének, módszerének tanulságos összefoglalása 1797 áprilisából: i. m. III. Vorerinnerungen, III—VIII. l. — Vö. *Teutsch*, i. m. 279. l.

⁸² *J. C. Eder*, De initiis juribusque primaevis Saxonum Transsilvanorum commentatio. Viennae, 1792. — A szerző későbbi munkájában már maga is többször hivatkozott Schlözer *Kritische Sammlungen*-jára: *J. C. Eder*, Observationes criticae et pragmaticae ad M. Felmeri Primas lineas Historiae Transsilvaniae. Cibinii, 1803. 9—10, 17, 79. l. stb.

szászok „Alapalkotmányainak” német nyelvű előadása, amely a szerző megnevezése nélkül jelent meg, de kétségtelenül *Georg von Hermann* (Herrmann) brassói városi hivatalnok (Stadthannen) tollából.⁸³ Eder művéből – csakúgy, mint később *Fejér György*⁸⁴ – a nagyszebeni és brassói levéltáraknak Lajos és Mátyás korabeli kereskedelmi tárgyú oklevelekben való gazdagságáról szóló passzust emelte ki; ezek tanúsága szerint „németjeink akkoriban nemcsak Magyarországon bonyolították le az egész forgalmat, hanem kereskedtek Horvátország, Dalmácia, Ausztria, Lengyelország és *Havasalföld felé is*”.⁸⁵ A „Grundverfassungen”-ból még közvetlenebbül idevágó fejtegetéseket idézett: „Németjeink a *keleti tartományok* (morgenländische Provinzen) határán, hogy úgy mondjuk, *útjában* feküdtek.” Akik innen viasszal, selyemmel, egyéb termékekkel „*Erdélyen át vették útjukat*”, azoknak először a határállomásokat: Nagyszebent, Brassót, Besztercét kellett érinteniök, amelyek árulerakási joggal (Niederlagsgerechtigkeite) rendelkeztek.⁸⁶

„E néhány adat nyomán – folytatta Schlözer, az előbbieken kívül még egy pár, a szászok vámkedvezményeit tartalmazó XIV – XV. századi oklevélre utalva⁸⁷, de a német nemzeti büszkeség retorikus lendületétől annál inkább elragadva – pillantom itt meg, éji homályon s ködön át, . . . az egész *középkornak egyik legérdekesebb kereskedelmi körzetét*.” Mert a serény szász nép „kereskedett és egyben ipart űzött”; a szász nép „bonyolította le egészen egyedül és szinte kizárólagosan egy nagy birodalom kereskedelmét teljes vámmentességgel”,⁸⁸ keleti „szomszédait pedig, akik termékekben gazdagok,

⁸³ Die Grundverfassungen der Sachsen in Siebenbürgen und ihre Schicksale. Ein Beitrag zur Geschichte der Deutschen ausser Deutschland. Offenbach, 1792. — Csaknem fél évszázaddal később, második (részben éppen Schlözer műve alapján bővített és javított) kiadásban is megjelent. Ennek előszavából megtudjuk, hogy a könyvet — amely „még mindig egyik fő forrása maradt az erdélyi szászok történetének”, és már akkoriban is antikvárium ritkaság számba ment — *Georg von Hermann* írta. — I. m. ² Hermannstadt, 1839. Vorwort, III—VI. l. — Ld. még *J. Trausch*, Schriftsteller-Lexikon oder biographisch-literarische Denk-Blätter der Siebenbürger Deutschen. II. Kronstadt, 1870. 135—136. l.; *Bedeus*, i. m. 292, 304. l.

Szekfű az erdélyi szász történetírás történetében a Grundverfassungen-ról nem tett említést; de szólt írójának (teljes nevén: Georg Michael Gottlieb von Hermann-nak) tragikus sorsáról és másik, sokáig kéziratban maradt „hatalmas művéről”: Das alte und neue Kronstadt. I—II. Herausg. v. *O. v. Meltzl*. Hermannstadt, 1883, 1887. — I. m. 326—327. l.; ld. még *Trausch*, i. m. II. 146—148. l. és *Lékai L.*, A magyar történetírás 1790—1830. Bp., 1942. 112, 116, 199. l.

⁸⁴ *G. Fejér*, Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. IX. 5. Budae, 1834. 628. l.

⁸⁵ *Eder*, i. m. (1792) 193. l.

⁸⁶ Grundverfassungen der Sachsen in Siebenbürgen. 50—52. l. (2. kiad. 45—47. l.).

⁸⁷ Ezeket az okleveleket — amelyek azonban nem a szászok keleti kereskedelmére vonatkoztak — Schlözer kivonatolatosan közölte az akkori diplomatika magaslatán álló Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen-jében, ami a Kritische Sammlungen I. kötetének zömét tette ki. — Lásd i. m. I. 40—41, 47, 49, 70. l.

⁸⁸ Az 1224-i Andreanum egyik pontját — „mercatores eorum ubicunque voluerint in regno nostro, libere et sine tributo vadant et revertantur” — értelmezte Schlözer századokra kihatóan *tényleges* érvényűnek az említett oklevelek alapján; egyébként teljesen egybehangzóan a „Grundverfassungen” felfogásával. „Micsoda dicsőimnusza ez a kereskedési szabadságnak” — fűzte hozzá tiszteletre méltó indokú, de ingatag alapozottságú aktualizálással.

Mert ha közelebbről is megtekintjük ezeket — és az idevágó nagy tömegű egyéb — okleveleket, a szász kereskedelem „teljes vámmentessége” egyszerűen igencsak kétséssé válik. *Schlözer*, i. m. I. 41. l. közölte például Zsigmond király 1419-ben Temesváron kiadott oklevelének egy részletét, amely megtiltotta az ország összes vámbirtokosainak, hogy a hét szász szék kereskedőitől, régi kiváltságaik megsértésével, tributumot szedjenek.

ám öntudatlanok és restek voltak, négyszáz éven át önkéntes kontribúcióra hajtotta”; az erdélyi szász nép volt az, amely kereskedelmével, „hála szoren-csés földrajzi helyzetének, az *Oriens*t az *Ocident*ssel összekapcsolta”.⁸⁹ — Íme, a göttingai tudós könyvének végső kicsengése; íme, a középkori („későközép-kori”) levantei kereskedelem erdélyi vonaláról, és pedig az erdélyi német kereskedők révén történt közvetítéséről szóló tétel megjelenése a történeti irodalomban.

Ezen a ponton — amikor ismét a nagy hírű német egyetemhez vezettek historiográfiai nyomozásunk szálai — aligha tudjuk megállani, hogy ne gondoljunk arra: Göttingával és személy szerint Schlözerrel Berzeviczy Gergelyünknek is jelentős és tartós összeköttetései voltak. Óhatatlanul felöltik bennünk a kérdés: vajon nem a német historikus elméletének hatására fogalmazta-e a magyar teoretikus gazdaságpolitikai javaslatainak történeti argumentumát akként, hogy a középkori levantei kereskedelemnek (nem egyszerűen Magyarországon, hanem) „Erdélyen és Magyarországon” való áthaladására hivatkozott, és (nem a korai középkorra, hanem) maga is a *XIV—XV. századra* utalt ebben a vonatkozásban.⁹⁰ Ilyenfajta hatásra ugyanis több lehetőség nyílhatott. Ha Schlözer netán már korábban eljutott a „Kritikai gyűjtemények”-ben publikált elméletéhez, akkor Berzeviczy arról esetleg már göttingai egyetemi éveiben (1784—86) tudomást szerezhetett, hiszen a híres professzor rendszeresen hallgatta és előadásokon kívül is látogatta.⁹¹ Ezt a feltevést azonban el kell ejtenünk, — tekintettel a mű létrejöttének előbb vázolt körülményeire és szerzőjének arra a közlésére, amely szerint csak 1791-ben kezdett foglalkozni az erdélyi német telepések történetével.⁹² Másik lehetőség, hogy Berzeviczy később ismerkedett meg egykori tanárának ilyen nézetével, hiszen vele való kapcsolata nem szűnt meg, és tőle még a magyar jobbágyság helyzetéről 1804-ben írt — és 1806-ban először éppen egy göttingai folyóiratban kivonatossan megjelent — fontos tanulmányáról is elismerő recenziót kapott.⁹³ Ezt a lehetőséget nem zárhatjuk ki, bár valószí-

Az oklevél folytatása azonban — ezt Schlözer már nem ismerte-közölte — arról szól, hogy ha a birtokosok régebbi jogosítvánnyal rendelkeznek, akkor a szász kereskedők mégis kötelesek a vámot megfizetni. — *G. Gündisch*, *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. IV. Bd. (1416—1437) Hermannstadt, 1937. 113—114. l. — A szász kereskedők vámkedvezményeinek kérdésével munkálatunk későbbi pontjain foglalkozunk.

⁸⁹ *Schlözer*, i. m. III. 678—682. l.

⁹⁰ Berzeviczy G. élete és művei. II. 288. l. — Sőt, 1809. évi kézírata (idéztük fentebb a 67. jegyzetben) a keleti kereskedelemnek kifejezetten két útvonaláról szól: a dunairól és az erdélyiről.

⁹¹ *Gaul*, i. m. I. 26—28. l.; *H. Balázs*, i. m. 91—92, 95, 117, 220, 228, 274, 276, 281, 284. l.

⁹² Bár a kolonizáció történeti szerepének egyetemes problémája már első munkája írásakor (lásd fentebb a 75. jegyzetet) felöltött benne, és azóta is folyton foglalkoztatta. — *Schlözer*, i. m. I. Vorrede, X—XIII. l.

⁹³ *Berzeviczy G.*, *De conditione et indole rusticorum in Hungaria* c. műve, kivonatos német fordításban, a *Magazin für Geschichte, Statistik und Staatsrecht der österreichischen Monarchie*. Göttingen, 1806. I. 1—49. l. jelent meg. „*Schlözer* kitűnő recenziót írt róla a Göttinger *Gelchrte Anzeigen*-ben: az értekezést mindenkinek meg kell szereznie, akinek Magyarország ismeretére van szüksége”, — olvassuk a mű későbbi, ugyancsak kivonatos, bécsi publikálását bevezető sorokban. — *Über den Zustand der Bauern in Ungarn*. (Hormayr's) *Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst*. VII. Jg. Nr. 99—100. Wien, 16—19. August 1816. 405. l.

núségét gyengíti, hogy 1808-ban közzétett „Világkereskedelmé”-ben Berzeviczy a kérdéses vonatkozásban nem Schlözer véleményére-könyvére, hanem — mint korábban említettük — *Engel* egyik előszavára hivatkozott.

Ám könnyen lehet, hogy ez a szál is — Göttingába vezet. *Johann Christian Engel* ugyanis, a szepesi szász polgárcsalád sarja, Berzeviczynél néhány évvel később — 1788—1790-ben — ugyancsak a Georgia Augusta diákja volt,⁹⁴ s maga is főként éppen Schlözer tanítványaként készült fel történelmi pályájára. Ugyanazokat a professzorokat — így a klasszikus filológus Heyne-t, a filozófus Federt, a történész Gatterert és Spittlert — hallgatta, mint nemrég a megyéjebeli nemesifjú; de „mindenekelőtt Schlözer szentelt egészen különleges figyelmet a széles nyelvtudású fiatalember tanulmányainak”. *Engel* nemcsak kiterjedt — többek között magyar — történelmi ismereteket köszönhetett híres tanárának, hanem azt az ösztönzést is, hogy *Kelet-Európa* történetének kutatása felé forduljon.⁹⁵

A nagy becsvágyú és erejét nem kímélő fiatal német-magyar historikus összeköttetése Göttingával egyetemi évei után is igen élénk maradt. Bécsből, ahol az erdélyi udvari kancelláriánál kapott állást, rendszeres levelezést folytatott a Tudós Társaság mindenható titkárával, Heyne-vel, és megjelent munkáit időről-időre megküldte neki és Schlözernek.⁹⁶ Így tett 1797-ben is a — voltaképpen Délkelet-Európa történetét fedő, de — „A magyar birodalom és melléktartományai története”-ként címzett nagy művének I. kötetével is, amelyben a *Schlözertől* ajánlott tematikát a *Praytól* sugallt alapeszmével kötötte össze: a *Commentatiók* fő motívumával, — a magyar korona történelmi jogainak bizonyításával „melléktartományaira”: a délkelet-európai hegemoniára.⁹⁷ Viszonzásul Heyne-től még az év decemberében diplomát kapott,

A teljes latin nyelvű szöveget Berzeviczy egyik barátja, Máriássy József Magyarországon (Lőcsén) nyomtatta ki. Ennek a — címlap nélküli, keltezetlen — kiadásnak a dátumaként *Gaal*, i. m. I. 164. l. csakúgy, mint *Váczy J.*, Kazinczy Ferenc levelezése. VI. k. Bp., 1896. Bevezetés, V. l. 1806-ot említ. — Valószínűleg el kell tehát ejtenünk *Kosáry D.* érdekes feltevését arról, hogy a mű először csupán „1809 elején, és aligha véletlenül éppen akkor” került kiadásra. — I. m. 578. l.

Berzeviczy göttingai kapcsolataira, egyetemi évei után is, lásd még *H. Balázs*, i. m. 10, 145, 158—159, 162, 226, 235. l.; *Gaal*, i. m. I. 78, 82, 96, 111, 163—165. l.

⁹⁴ A XVIII—XIX. századforduló körüli évtizedekben Göttingában tanult magyarországi historikusokról *Borzák I.*, Budai Ézsaiás és klasszika-filológiánk kezdetei. Bp., 1955. 35—39. l.; *Dümmert D.*, Göttinga és a magyar szellemi élet. Filológiai Közöny, 1961. 3—4. sz. 364—366. l.

⁹⁵ *L. v. Thallóczy*, Johann Christian von Engel und seine Korrespondenz 1770—1814. Zur hundertsten Wiederkehr seines Todestages. (Továbbiakban = EK) München—Leipzig, 1915. 4—5, 22, 27, 29, 35, 54. l. — Görögül pedig Engel nem mástól, mint *Heeren*-től tanult, aki már ekkor magántanár volt a Georgia-Augustá-n: uo. 5. l. — *Heeren* és Engel kapcsolatára ld. még Heyne egy kései (1810) levelét Engelhez: uo. 109—110. l.

⁹⁶ EK 38—39, 41. l. — Jellemző, hogy *Engel* egyik korai munkája a következő címmel jelent meg: *Commentatio de expeditionibus Trajani ad Danubium et origine Valachorum; cum epistola C. G. Heyne ad auctorem missa et columnam Trajani illustrante. Vindobonae, 1794.*

⁹⁷ *J. Chr. v. Engel*, Geschichte des Ungrischen Reiches und seiner Nebenländer. I. Teil. Geschichte des alten Pannoniens und der Bulgarey, nebst einer allgemeinen Einleitung in die ungarische und illyrische Geschichte. Halle, 1797. — A lőcsei polgárfi, gróf Teleki Sámuel erdélyi kancellár pártfogoltjaként, 1791-ben Bécsben udvari hivatali állást, majd magyar nemességet kapott. Mindez szemléletét a Habsburg-hűség és a magyar rendi nacionalizmus összefonódása jegyében szilárdította meg. Találóa írta *Thallóczy*, i. m. (1915) 5—6. l.: „A nemesítés révén Engel hazafias érzületei még inkább összeolvadtak Magyarország uralkodó nemzetével; mint új nemes a rendi kiváltságokra

amely a Königlische Societät der Wissenschaften levelező tagjává való kinevezését tartalmazta; Schlözertől pedig magánlevelet, amely könyvét — alaposan megbírálta. A német telepesek kelet-európai történeti szerepéről szóló mű szerzője persze aligha érthetett egyet a magyar nagyhatalom históriai koncepciójával, ám megjegyzéseivel főként konkrét tárgyi-forráskritikai részletekben igazította helyre volt tanítványát.⁹⁸

Jóllehet mindezt magánlevélben, „négy szemközt” cselekedte, bírálatát hangsúlyozottan a szerző felkérésére, „nem a sajtó számára” írta, és baráti sorokkal kísérte, Engel vérig sértődött, és — visszacsapásra készült. Beható tanulmányozás tárgyává tette hát egykori tanárának „szász könyvét” — amelynek III. része a „Nebenländer” megbírál I. kötetével egyidőben jelent meg —, és nem csinált titkot belőle, hogy egy „ellenkritika” tervét forgatja a fejében, — de immár a nyilvánosság számára.⁹⁹ Kisvártatva, még 1798 kora tavaszán meg is jelent — névalírás nélkül — egy szenvedélyes, sértő hangú, részletes bírálat Schlözer könyvéről a sajtóban: egy tekintélyes jénai tudományos folyóiratban.¹⁰⁰ A recenzens mindenekelőtt politikailag minősítette elhibázottnak a göttingai szerző művét, mint „egy idegen ország gyakorlati viszonyaihoz nyúló elméleti politikus melléfogását”; s túlzásoktól és félreértelmezésektől éppen nem tartózkodva, mintegy megformálta Schlözer magyarellenességének azt a felnagyított-eltorzított képét, amely azután úgyszólván közkeletűvé vált a korabeli — és későbbi — magyar szakirodalomban.¹⁰¹ Az epés tollú bíráló tárgyi tévedések sorát is felfedni vélte (ezeket

természetszerűen még nagyobb súlyt vetett, mint akik annak születtek.” — Az érem másik oldalát *Kazinczy* 1810-ben kelt soraival jellemezhetjük: „Engel Magyar történelméről nagyon sokat várok, bár az a körülmény, hogy bécsi cenzuráztatás nélkül adja ki, keveset nyom a latban . . . , hiszen Bécsben él és hivatalt visel.” — KL VIII. 1898. 119. l.

⁹⁸ EK 11, 15, 41—46, 49, 52. l.

⁹⁹ Lásd alantabb a 108. jegyzetet. — Vö. még Engel levelével a szlavista Jozef Dobrowskyhoz 1798. jan. 30-án: EK 47. l.

¹⁰⁰ Allgemeine Literatur-Zeitung. Jena—Leipzig, 1798. Bd. I. 417—440. hasáb. — A recenszió nagy gyorsasággal látott napvilágot: Schlözer már 1798. április 2-i levelében felháborodottan panaszkodott megjelenése miatt. (Lásd a 102. jegyzetet.) Aligha csalódunk azonban, ha ezt az iramot még a XVIII. század végét illetően is ritkaságnak tekintjük. A jénai folyóiratnak — amely 3000-t ugyan meghaladó előfizetői körével sem érte el Schlözer 1793-ban betiltott Staats-Anzeigen-jének népszerűségét — nyilván kedvére való csemege volt a harapós göttingai nagyság megcsiklandozása. — Vö. Gyarmathi Sámuel levelével Aranka Györgyhez 1796. május 29-én: *Jancsó E.*, Gyarmathi Sámuel levelei. Magyar Nyelv, 1944. (XL.) 4. sz. 359. l.; *Selle*, i. m. 140. l.

¹⁰¹ Ennek a képnek persze voltak valós elemei. Hogyan lett „egy jelentéktelen, nyers ázsiai hordából hatalmas, kultúrált európai nemzet? . . . Németek, ez a ti művetek, legyetek büszkéek rá! Ti magyarok pedig, ne feledjétek ezt, . . . és legyetek hálásak érte . . .” — így tette fel és válaszolta meg a magyar történet első kérdését a német nacionalista *Schlözer* a „Kritikai gyűjtemények”-ben. — I. m. II. 164. l.; vö. fentebb a 81. jegyzettel. — Am az egykorú magyar közvélemény nagy részét ugyanennyire irritálták a göttingai historikus kritikai módszerének „nemzeti ábrándokat” foszlató, racionális következtetései is (mint Anonymus forrásértékének — igaz, hiperkritikáig menő — vitatása), s főképpen: a magyar *nemesség* rendi-feudális korlátoltságának maró bírálata; az utóbbit is *magyarellenességnek* minősítették. — Lásd pl. i. m. I. Vorbericht, 2, 7—9. l.; *Bedeus*, i. m. 298—301. l.; EK 61. l.

Hogy a Schlözer elleni felháborodásban a korabeli Magyarországon *Kazinczy* nem osztozott, sőt nagyrabecsülte a német tudós magyar történeti vonatkozású teljesítményét is (!) — a KL megfelelő darabjainak egybeállításával kimutatta már *Pukánszky*, i. m. 371. l. és *Borzsnák*, i. m. 165—166. l. A magyar történetírás széles vonulata azonban sokáig a „felháborodást” örökítette meg és vitte tovább: *Budai Ézsaiástól* — Magyar

főképp arra vezette vissza, hogy a német historikus tagadta Anonymus forrásértékét); de a mű harmadik részében viszonylag kevés kivetnivalót talált, és a százszok nemzetközi kereskedelmi szerepére vonatkozó — bennünket különösen érdeklő — megállapítást nem tűzte pennája hegyére. Bizonyos persze: célzatából folyóan oly alaposággal fésülte át a „Kritikai gyűjtemények”-et, hogy ez a fontos tézis semmiképpen sem kerülhette el a figyelmét.

Schlözerben az előzmények után szemernyi kétely sem merült fel a bírálat szerzőségét illetően. Az Engel iránti dühtől, felháborodástól fűtött hangon intézett hát cáfoló tartalmú levelet¹⁰² 1798. április 17-én ahhoz a magyar hallgatójához, aki akkoriban legközelebb állott hozzá: az éppen két esztendeje szintén Göttingában tartózkodó s vele szoros tanítványi-baráti kapcsolatba került *Gyarmathi Sámuel*hez, a nyelvész-orvos polihisztorhoz.¹⁰³ A terjedelmes írásműben, amelyet a Georgia Augustán tanuló magyarok („Ihre hiesigen Herren Landsleute”) közötti köröztetésre szánt,¹⁰⁴ a felhozott kifogásokat sorra véve, megpróbálta elhárítani, visszájára fordítani kritikusanak „azt a galád szándékát, hogy őt a tiszteletet érdemlő és általa mindig tevékenyen tisztelt nemzet (ti. a magyar) előtt gyűlöletessé tegye”.¹⁰⁵ Úgy-

ország történelmének. I. A mohácsi veszedelemig. Debrecen, 1805. 133. l. —, *Concha Győzőn* át — A kilencvenes évek reformeszméi és előzményeik. Bp., 1885. 199. l. —, egészen *Szekfű Gyuláig*. „A szentimentális német professzorok, minő a felvilágosodás új bálványá, a göttingai Schlözer, felháborodnak a magyar nemesség e költött [!] középkori durvaságán ... Schlözer ... a világ minden népét lenézi, minket magyarokat, mint műveletlen asiátákat, »Turfanba« akar visszaűzni” — olvassuk a Magyar történetben. — Bp., 1936. V. 61, 67. l.; Szekfű álláspontjának későbbi antihitlerista színezetére lásd fentebb a 78. jegyzetet. — Am a „Kritikai gyűjtemények” szerzőjétől távol állt bárminő „visszaűzési” szándék; ő éppen azt vizsgálta, hogyan sikerült az „asiáták” közül éppen a magyarnak „a gyönyörű európai országban magát fenntartania, s itt egy sziklaszilárd, idestova 900 éves, önálló birodalmat alapítania ...” — I. m. II. 168. l.

¹⁰² A sajtóban Schlözer nem válaszolt. A nyilvánosság előtt reagált viszont a névtelen bíráló „támadására Schlözer és a százszok ellen” (a személy szerint is támadott) *J. C. Eder*, *Gebührliche Notwehr gegen die Ausfälle des Recensenten in der Jenaer Allgemeinen Literatur-Zeitung*. Siebenbürgische Quartal-Schrift, VI. Hermannstadt, 1798. 359. l. — Vö. Schlözer levelével Ederhez, 1798. ápr. 2-án: *Bedeus*, i. m. 320–321. l.

¹⁰³ *Gyarmathi Sámuel* — aki korábban a bécsi egyetemen végezte tanulmányait és 1782-ben orvosdoktor lett — gróf Bethlen Elek kísérője- és mentoraként 1796 április végén érkezett Göttingába és május elején jegyeztetett be az egyetem anyakönyvébe. — Lásd Gyarmathi S. levelét Aranka Gy.-hoz Göttingából 1796. (nem 1795!) május 29-én. *Magyar Nyelv*, 1944. 4. sz. 359. l.; *Borzák*, i. m. 195. l. — Itt, Schlözerrel közvetlen és folyamatos érintkezésben, írta a finn-ugor összehasonlító nyelvészet egyik úttörő művét, *Affinitas linguae Hungaricae cum linguis Fennicae originis grammaticae demonstrata* címmel, amely 1799-ben ugyancsak Göttingában jelent meg, s függelékként Schlözer levelét, elismerő véleményét közölte. — I. m. 381–387. l.; vö. *Eder*, i. m. (1803) 10. l.; *Selle*, i. m. 138. l.; *Pukánszky B.*, Budenz József, Göttinga és a magyar nyelvhasználat. Nyelvtörténeti Közlemények, 1936. (L.) 367–371. l.; *M. Zsirai*, S. Gyarmathi, Hungarian pioneer of comparative linguistics. *Acta Linguistica*, Bp., 1951. 5–17. l.

¹⁰⁴ „Mi most itt sokan vagyunk, igaz, mind magyarok, de mégis háromfélék: gyermekek, férfiak és vének” — írta Gyarmathi Arankának Göttingából 1797. január 19-én. — *Magyar Nyelv*, 1950. (XLVI.) 61. l. — Schlözernek akkoriban annyi magyar tanítványa volt, hogy az 1798-i nyári félévben külön világtörténeti kollégiumot tartott számukra, különös tekintettel a magyar történetre. — *F. Frensdorf*, *Von und über Schlözer*. *Abhandlungen der Kön. Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen*. Göttingen, 1909. 91. l.; id. *Pukánszky*, i. m. 365. l.

¹⁰⁵ A nagyon tanulságos elaborátumnak — EK 51–61. l. — szintén megvolt a maga gyengéje. Schlözer ugyanis tiltakozott a recenzióknak amaz állítása ellen is, hogy könyve politikai célt szolgált, és „közé volt a százszoknak a többi rendekkel és magával az udvarral fennforgó legújabb viszályaihoz”. — A „Kritikai gyűjtemények” keletkezésének körülményei azonban éppen erről vallanak. — Lásd fentebb a 78. jegyzetet.

lehet azonban, nem fordult a legrokonérzőbb helyhez, mert a bírálóknak, a látszat ellenére, mégsem Engel volt a szerzője — ő legfeljebb tanácsokat adhatott hozzá¹⁰⁶ —, hanem azt az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság titoknoka, a Marosvásárhelyen élő *Aranka György* írta, és pedig — *difficile est satiram non scribere* — főként éppen Gyarmathi sugalmazására és segítségével (amint erre 1796–98. évi levelezésük fényt derít).¹⁰⁷

Akárhogyan is állt a dolog, nemcsak Schlözer, hanem Heyne és a szakörök általában is Engelt tekintették az ominózus kritika szerzőjének. „Bezzeg most van dolog a Schlözer szász könyvinek Engel által (képzelt) recenziójával! — írta Gyarmathi Arankának 1798. június 14-én Göttingából. — Bezzeg ő is szegény jól megfizet érte, hogy gesztenye kikaparó macskává engedte magát tétetni! — Előre kikukorékolja, hogy ő akarja recenseálni a szász könyvet, már most Schlözer is, más is azt hiszi, hogy igazán ő is recenseálta, pedig csak az ő lelke tudja, (s még a Gyarmathié). Am lássa, tartsa a hátát, hogy kopogassák meg minden felől. Maga hozta magára.”¹⁰⁸ Ez a kínos

¹⁰⁶ Éppen 1798. február 2-án olvasták fel Marosvásárhelyt az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság ülésén Engel Bécsből küldött levelének egy részletét. Nem volna meglepő, ha kiderülne: a fel nem olvasott részek Schlözer „szász könyvével” foglalkoztak. Hiszen Engel Arankával éveken át levelezett, és kérésére számos magyar történeti kérdésben mondott véleményt. — *Jancsó E.*, *Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság iratai.* (Továbbiakban = ENyI) Bukarest, 1955. 261, 401. l. — *Bedeus*, i. m. 313. l.

¹⁰⁷ Gyarmathi már 1796 nyarán bőséges kivonatot állított össze és küldött haza „Schlözer szászok mentő írásából”, annak addig kinyomtatott első két kötetéből, — ilyen megjegyzésekkel: „Jó lenne némely nevezetesebb artikulusait refutálni is... Ha az emberek így nem köszörülik egymást, soha az igazság ki nem jó világosságra. Nekem sok erősítése helyesnek tetszik, ha nem mind is. Igaz, hogy historicus teljességgel nem vagyok... Bízom hát a nagyobb lépéseket a tudákosokra.” A kivonatot pedig azért készítette — írta ugyanez év végén Aranka Györgynek —, mert Schlözer addig nem engedti nyilvánosság elé könyvét, amíg meg nem kapja szövegéhez erdélyi szász szakférfiak észrevételeit. „En az ő maga tulajdon exemplárját olvastam el, mert hozzám igen jó.” — 1797 májusában Arankát a „szász könyv” megjelenéséről tájékoztatta, „melynek rövid foglalátát a Méltóságos Úrnak most esztendeje leküldöttem volt... És célunk az volna benne, hogy refutáljuk, mert ha egy két esztendő alatt refutatója nem jó világ elibe, azt bizony mind igaznak fogja a világ tartani. Pedig csak jó volna, ha némely részét meg lehetne cáfolni. En nem restelném, ha tudnék hozzá.” — Végül 1798. június 14-én a recenzió publikálásának hatásáról tudósította, vállalva saját szerepét, de korlátozva felelősségét: „A Schlözer könyviről azt írja a Méltóságos Úr: Az Úrnak célja, hogy megcáfolják, igen dicséretes! Szerencsét kívánok hozzá etc. etc. Ezt ki írhatta a Méltóságos Úrnak, nem tudom, (én arra tudom capax nem vagyok, holtig sem lehetek), én nem írtam... En szegény tudatlan grammaticusul, s mi szegény incipiens göttingai tanulók ártanók magunkat belé oly temérdek nagyságú nehéz kérdéseknek eldöntésébe, melyeknek megtámogatására egy egész alma natio minden tudományát és lujdorját... hordották össze.” — *Jancsó E.*, *Gyarmathi Sámuel levelei.* Magyar Nyelv, 1944., (XL.) 361–362, 222. l., 1950. (XLVI.) 156. l. (A levelek datálását több esetben helyesbíteniünk kellett.)

Mint látjuk, az ügy lényege világos; de azért Gyarmathi szerepe, ténykedésének motívumai még további tisztázásra szorulnak, csakúgy, mint az a kérdés, kinek vagy kiknek milyen mértékű közreműködésével készült Aranka György recenziója. *Jancsó* közlése szerint — i. m. (1955) 392. l. — *Johann Michael Ballmann* medgyesi tanár segítette Arankát Schlözer ellen tervezett *könyve* megírásában, (amely azonban nem készült el teljesen és sohasem került a nyilvánosság elé). — *Vö. Aranka György levelével Kazinczyhoz* (1810. jún. 9.): *KL VII.* 513. l. és *Trausch*, i. m. I. 53. l.

¹⁰⁸ Gyarmathi levelének ez a részlete így folytatódik: „Otthon erről commentariu-sokat kell beszélnem. Ennekem sok neveltségre adott alkalmatosságot. Menschenkenntnis.” — *Jancsó E.*, *Gyarmathi Sámuel levelei.* Magyar Nyelv, 1950. (XLVI.) 156. l.; a levelet részben idézte már *Jakab E.*, *Aranka György és az Erdélyi Nyelvmívelő és*

„megkopogtatás” Engelnek a göttingai Societäthez fűződő kapcsolatát ugyan nem zavarta meg („Nebenländer”-ének soron következő, II. kötetét, köszönetként tagságáért, éppen a Társaságnak ajánlotta),¹⁰⁹ s Heyne-vel való levelezését nem érintette (folytatódott ez egészen 1812-ig, a nagy klasszikus-filológus haláláig),¹¹⁰ de Schlözerrel fennállt összeköttetését természetesen megszakította. A göttingai historikus már Gyarmathihoz intézett levelében kijelentette: amíg él, nem írja le többé a „gonosz indulatú recenzens” nevét. S úgy látszik, a vélelmezett recenzens is hasonlóképpen fogadkozott, mert ő meg Schlözert aposztrofálta ezután neve helyett úgy, mint „a Kritisch-historische Nebenstunden szerzője”.¹¹¹

Időhaladtával azonban a szenvedélyek elcsitultak, a sebek megenyhültek, és a „Nebenländer” IV. kötete I. részének hat évvel később kelt előszavában Engel — az I. kötet előszavára emlékeztetően — már ismét indíttatást érzett, magát „Heyne, Schlözer, Gatterer, Spittler tanítványaként” minősíteni.¹¹² Mi több: a „Melléktartományok”-nak ebben a kötetében, amely Moldva és Havasalföld történetét adta, s így Erdélyét is sokszor közvetlenül érintette, nem átalott visszanyúlni a schlözeri „meglátáshoz” az erdélyi százok nemzetközi kereskedelmi szerepére vonatkozóan. Kötetlen formában idézte tőle — vagy közvetlenül Hermann „Grundverfassungen”-jából; mindenesetre forrásként sem egyiket, sem másikat nem jelölte meg — a keleti tartományok (türkische Provinzen) és Erdély közötti kereskedelmi forgalomról, Brassó

Kéziratkiadó Társaság. Klny. a Figyelő 1884. márc.—ápr. füzeteiből. Bp., 1884. 13—14. l.; *Pukánszky*, i. m. 368. l.

Heyne 1798. július 3-án Engelhez intézett levelében így írt: „Ön most feltehetően új viszonyba kerül Jénával recenziója miatt. Vagy egyiket vagy másikat: vagy egészen hallgatni, vagy hidegvérűen és keményen beszélni, csak nem félcelekvést.” A „Grundverfassungen” írója, *G. Hermann* pedig megjegyzéseket készített elő „über Engels Recension der Schlötzerischen kritischen Sammlungen zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen”. — EK 63. l.; *Trausch*, i. m. II. 141. l.

Nemcsak a kortársak, de az utókor sem vonta kétségbe sokáig Engel szerzőségét. *Jakab* közlése ellenére — i. m. 12. l. — *Teutsch*, Schlözer könyvének centenáriumi méltatója, ill. *Thallóczy*, Engel levelezésének publikálója is erről volt meggyőződve: i. m. 281. l., ill. 51, 61. l.; hasonlóképpen *Lékai*, i. m. 114. l. — A kérdést azután a már idézett Gyarmathi—Aranka levelek és a Nyelv-mívelő Társaság iratai helyezték új megvilágításba. Utóbbiakból, többek között, kiderül, hogy a Társaság 1798. március 21-i ülésének napirendjén Schlözer munkájára tett „jegyzések” felolvasása szerepelt, amelyek (fűzhetjük hozzá) számos egyezést mutattak a jénai kritikával. Az észrevételeket meg nem nevezett szerzőjük kikérte „bővebb kidolgozás és pallérozás végett”, s azok a május 9-i jegyzőkönyv szerint is „még további vizsgálásra a szerzőnél hagyatnak”. Itt tehát már nem a bírálatnak, hanem a Schlözer ellen tervezett, de kiadásra nem került könyvnek a kéziratáról volt szó. — ENyI 266, 281. l.; vö. uo. 251, 253, 282—283. l.

¹⁰⁹*J. Chr. v. Engel*, Geschichte des Ungarischen Reiches und seiner Nebenländer. II. Teil. Staatskunde und Geschichte von Dalmatien, Croatien und Slavonien, nebst einigen ungedruckten Denkmälern Ungarischer Geschichte. Halle, 1798. — A könyvet Engel a göttingai, valamint a prágai Tudós Társaságnak ajánlotta, amely őt ez év februárjában szintén külső tagjává fogadta.

¹¹⁰Heynének Engelhez intézett számos levelét közli az 1798—1812 évekből is EK 49, 62—63, 84—85, 90, 93—94, 101—102, 106—110, 112—116. l. — A levelek szívélyes hangja (és néhány konkrét kitétele) rávilágít Heyne és Schlözer nem egészen zavartalan viszonyára is. „... ich bin gar nicht Mitglied der hiesigen Societät” — írta Schlözer 1809 márciusában, Kazinczy levelére válaszolva. — KL VI. 395. l.

¹¹¹EK 52, 62. l. — Utalás *A. L. Schlözer* egy korábbi munkájára: *Kritisch-historische Nebenstunden. Origines Osmanicae*. Göttingen, 1787.

¹¹²*J. Ch. v. Engel*, Geschichte des Ungarischen Reichs und seiner Nebenländer. IV. Teil. Geschichte der Moldau und Walachey. Nebst der historischen und statistischen Literatur beider Länder. Halle, 1804. I. Abt. Vorrede, III. l.

árulerakási jogáról (Niederlagsberechtigtheit) szóló, fentebb már megismert passzust,¹¹³ — egyéni invencióból a következő mondatot toldva hozzá: „Nyomok vannak arra, hogy brassói kalmárok egészen Egyiptomig vitték kereskedésüket”. S mindehhez még egy tanulságos lábjegyzetet fűzött: „Az Egyiptomon keresztül jött keleti árucikkkel (orientalische Waren) folytatott kereskedelem a Jóremény-fok körülhajózása előtt nagyon nyereséges közvetítő szállítmányozást (Speditionshandel) biztosított az erdélyi, sárosi és szépesi németeknek. Innen Brassó, Nagyszében, Bártfa, Szeben, Lőcse és más városok egykori virágzása. Oly téma ez, ami Egyiptom újabb sorsára tekintettel, bővebb kutatást és kifejtést érdemelne.”¹¹⁴ Íme, az 1797-es schlözeri reminiscenciának így adtak tápot, Engelt így serkentették újabb leleményekre a világpolitika legutóbb zajlott fejleményei: Napóleon 1798—99. évi vállalkozása Egyiptomban, a francia expedíció 1801. évi kivonása után pedig az erősödő angol (és a végleg le nem állított francia) aspirációk a nilusi ország irányában, összekapcsolódva a török birodalom éles belső küzdelmeivel.¹¹⁵

Engel idézett sorai — a dunai fejedelemségekről szóló „Nebenländer”-kötetben — 1804 végén kerültek ki a nyomdából. Ugyanekkor a szorgos historikus már más munkákon dolgozott: többek között a nagyérdemű forráskutatónak, az Erlangenban végzett, de Göttingát is megjárta Cornides Dánielnek¹¹⁶ — Pray Györggyel való kapcsolatára fentebb már utaltunk —, a pesti egyetem 1787-ben elhunyt tanárának egy kézírata posztumusz kiadásához írt előszót. Cornides rendkívül gazdag hagyatéka már korábban is izgatott foglalkoztatta,¹¹⁷ s abból két tanulmányt, a magáéval megtoldva, már előzőleg publikált.¹¹⁸ Ezúttal egy harmadikat tett közzé: ipartörténeti tárgyú értekezést, amelyben Cornides a közhiedelmet cáfolni s Magyarországot és Erdély középkori anyagi kultúrájának magas fejlődési színvonalát kimutatni igyekezett.¹¹⁹ Ehhez a témához is hozzákapcsolta most hát Engel — éppen a közép-

¹¹³ Lásd a 86. jegyzetet.

¹¹⁴ Engel, i. m. (1804) 127. l.

¹¹⁵ Fournier, i. m. I. 206. s köv. l.; Fugier, i. m. 382—383. l.; Godechot, i. m. 110, 133—134. l.

¹¹⁶ Cornides 1785-ben járt Göttingában; a magyarok régi vallásáról szóló tanulmányát Schlözer ösztönzésére írta és mutatta be a Tudós Társaságban, amely már őt is tagságával tüntette ki. — R. Gálos, Die Reise des Daniel Cornides nach Göttingen 1785. Cornides und Pray. Ungarische Jahrbücher, Bd. XII. H. 3—4. Berlin—Leipzig, 1932. 309—325. l.

¹¹⁷ Lásd az egykor ugyancsak göttingai diák, báró Prónay Sándor — neki szólt a Nebenländer I. kötetének ajánlása — 1792. december 14-én írt levelét, amelyben Engelt arról tájékoztatta, hogy sógora, Teleki József gróf megvásárolta a Cornides-hagyatékot. — EK 37—38. l. — A gazdag könyv- és kéziratanyagot, amely a sziráki (Nógrád megye) Teleki-kastélyba került, Engel 1797-ben nézte át, Prónay társaságában. — Ld. az alább id. előző 6—7. l.; vö. Clarissimi Danielis Cornides in regia Universitate Hungarica quondam professoris ac Bibliothecae custodis Bibliotheca Hungarica. Pestini, 1792.

¹¹⁸ D. Cornides, Commentatio de religione veterum Hungarorum. Edidit suamque de origine gentis Hungaricae dissertationem adjecit Chr. Engel. Viennae, 1791 (vö. fentebb a 116. jegyzettel); D. Cornides, Vindiciae anonymi Belae regis notarii editae, auctae a J. Chr. Engel. Budae, 1802.

¹¹⁹ D. Cornides, Bruchstücke zur Geschichte der städtischen Cultur und des Gewerfleisses in Ungern. Herausgegeben und mit einer kurzen Vorrede begleitet von J. Chr. v. Engel. — Közölve: S. Bredetzky, Beyträge zur Topographie des Königreichs Ungern. IV. Wien, 1805. — Megjegyzendő, hogy Cornides értekezése a közleményen belül már a következő címet kapja: „Vom blühenden Zustand der Künste und Handwerke in Ungern und Siebenbürgen im mittlern Zeitalter”, s maga a szöveg többhelyütt éppen az erdélyi kézművesipar fejlettségét és az erdélyi szászok középkori kereskedelmének kiterjedt voltát emeli ki. — I. m. 9—14. l., stb.

kori fejlettség egyik tényezője- és magyarázataként — a levantei kereskedelem irányának fenti meghatározását, amikor előszavában a következőket írta: „Az udvar fénye Károly Róbert és I. Lajos idején, a magyar birodalom hatalma, amely I. Lajos alatt az Északi-tengertől [!] a Fekete- és Adriai tengerig terjedt, az *ázsiai és afrikai kereskedelem áthaladása Magyarországon mindaddig, amíg a Jöreménység-fokát fel nem fedezték*, és más nemzetek hajózása még gyermekkorát élte, az előnyös árucseré Konstantinápolyval, Velencével, Béccsel, Prágával, Boroszlóval, Varsóval, Danziggal, Kijevvel: nagy mértékben serkentették a magyar ipart.”¹²⁰ — Nos, ez az a passzus, amelyet *Berzeviczy Gergely*, gazdaságpolitikai javaslatai történeti érvelésének magyarországi pilléréként, idézett¹²¹ *Engeltől*, aki viszont (az elmondottak után aligha kétkedhetünk) *Schlözernek* — *Eder* és *Hermann* nyomán támadt — meglátását formálta-fejlesztette tovább.

Engel már a Cornides-előszóban is jelezte azt a szándékát, hogy a „mellékartományok” történetének befejezése után hozzálát „magának Magyarország történetének” a feldolgozásához.¹²² Amikor a következő évtized serény munkájával valóra váltotta ezt a törekvését, ötkötetes magyar történelmének megfelelő helyére is beiktatta persze a „levantei motívumot”, — kibővített, tovább bontott, de a schlözeri eredetet is félreismerhetetlenül megőrző formában. „A városi kultúra és jólét — írta az 1813-i kiadású második kötetben — I. Lajos alatt a viszonylag legmagasabb fokon állott, mert a *kereskedelem szabadságot élvezett*; csak alacsony vámok voltak, tilalmi törvények pedig nem léteztek: tetszés szerint lehetett behozni és kivinni. Ez a bölcs politika alapozta meg a kereskedelem akkori virágzását Magyarországon. Minthogy pedig a Jöreménység-fokát még nem fedezték fel és a törökök is csak 1371-gyel kezdték európai terjeszkedésüket, a velenceiek pedig gyakran voltak a törökökkel s másokkal háborúba bonyolódva, *szinte az egész orientális kereskedelem Magyarországon vonult keresztül* . . . De a legélénkebb volt Nagyszében és Brassó forgalma Havasalföld, Besztercé Moldva felé. Ezeken a — részben a koronának alávetett — országokon át haladt a keleti kereskedelem. Nagyszében 1382 óta lerakata volt mindazoknak az áruknak, amelyeknek a Vöröstoronyi-szoroson át Havasalföld felé kellett továbbmenniük. Brassó akkoriban virágzó kereskedőváros volt; az erdélyi százszok Bécsre, Prágát, Velencét, Zárát, Krakkót és Bukarestet is felkeresték áruikkal. Az erdélyi százszok készítményei, különösen fakupák és más fa- és vászonáruk eljutottak *Szmirnába, Arábiába és Egyiptomba*.”¹²³

Az idézett szövegrészhez Engel egyetlen jegyzetet fűzött, amelyben Brassó és a havasalföldi vajda között 1368-ban kötött kereskedelmi szerződésre hivatkozott.¹²⁴ De a szövegben Nagyszébenre tett, 1382. évi utalása is

¹²⁰ I. m. 5. l. — A fejtegetés így folytatódik: Zsigmond után „a magyar műipar a törökökkel való gyakori háborúskodás és a *kereskedelem másfelé vonulása* miatt, úgy látszik, elhanyaglott; de Korvin Mátyás alatt ismét felemelkedett, és az ő uralma idején a nemzet tudományban, városi kultúrában, jómódban tündöklött. II. László és II. Lajos alatt minden romlásba süllyedt, amelyből végre az újabb időkben Ausztria erős karja ragadott ki.” — Uo. 5—6. l.

¹²¹ Berzeviczy G. élete és művei. II. 288—289. l. — Lásd fentebb a 41. jegyzetet.

¹²² I. m. 9. l.

¹²³ *J. Chr. v. Engel*, Geschichte des Ungarischen Reichs. II. Wien, 1813. 149—151. l. — A százszok „kereskedelmi szabadságára” vö. fentebb a 88. jegyzettel.

¹²⁴ Az oklevél későbbi kiadása: *G. Fejér*, Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. IX. 4. Budae, 1834. 148—150. l.

okleveles alapot sejtet. Hogy mire gondolt, megtudhatjuk Magyarország történetének másik korabeli német nyelvű auktorától: a nem kevésbé termékeny *Fessler Ignác Auréltól*, aki tízkötetes művének alig pár évvel utóbb: 1816-ban megjelent harmadik kötetében, *Pray Györgynek* egy korábban publikált adatgyűjteményére hivatkozva,¹²⁵ ismertette Nagy Lajosnak 1382-ben kelt, a Nagyszébenben keleti fűszerekkel kereskedő „örmények” visszaéléseit tilalmazó oklevelét.¹²⁶ De ezt az oklevelet — amelynek értelmezése egyébként később a szakmai vita egyik ütközőpontjává vált¹²⁷ — Fessler *nem* kapcsolta be a keleti kereskedelem erdélyi közvetítésének koncepciójába;¹²⁸ aminthogy a „Grundverfassungen” többször említett passzusából — amelyet ő is ismert és idézett — ugyancsak *nem* merített ösztönzést ilyen motívum kidolgozására.¹²⁹ Ha meggondoljuk, hogy a kalandos életű Fessler, aki ifjabb korában még katolikus szerzetes lévén, persze *nem* járt a Georgia Augusta-egyetemre, és később, áttérése után *sem* vált Schlözer hívévé, sőt a magyarországi kapucinus zárdából az oroszországi evangélikus püspökséghez vezető, a felvilágosodástól az ellenforradalmi romantikába sikkló pályáján élesen szembekerült a göttingai historikus felvilágosult-racionalista történetfelfogásával¹³⁰ — akkor Fessler „*negativumait*”¹³¹ is közvetett bizonyítéknak tekinthetjük a mellett, hogy Engel idevágó nézeteire Schlözer „meglátása” gyakorolt formáló hatást.

¹²⁵ *G. Pray*, Specimen hierarchiae Hungaricae complectens seriem chronologicam archiepiscoporum et episcoporum Hungariae. II. Pasonii et Cassoviae, 1779. 261—262. l. — A forrást Pray egészen más összefüggésben: Goblinus erdélyi püspöki működésének okleveles adataként közölte.

¹²⁶ *J. A. Fessler*, Die Geschichten der Ungern und ihrer Landsassen. III. Leipzig, 1816. 1049—1050. l.

¹²⁷ Az oklevél későbbi kiadásai: *G. Fejér*, Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. IX. 5. Budae, 1834. 571—573. l.; *Fr. Zimmermann—C. Werner—G. Müller*, Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. II. Hermannstadt, 1897. 555—557. l. — Az oklevélszöveg értelmezése körüli vitát munkálatunknak egy későbbi fejezetében elemezzük.

¹²⁸ Fessler minden kommentár nélkül közölte az 1382. évi oklevél tartalmát, amelyet úgy értelmezett, hogy *örmény* kalmárok sáfrányt, borsot és egyéb fűszereket hoztak Erdélybe; nem elégedtek meg a nagybani eladással, hanem a kiskereskedelmet is magukhoz akarták ragadni; ha pedig ebben akadályozták őket, áruikkal *elvonultak Havasalföld felé*.

¹²⁹ Az erdélyi szászok kiterjedt kereskedelméről Zsigmond kora kapcsán emlékezett meg, — ismét bárminő értékelés nélkül citálva, hogy a szászok olyan „keleti tartományok határán feküdtek, amelyek viasz-, selyem-, nyersbőr-, gyapot- és gyapjúfeleslegüknek piacot kerestek . . . De az idegen kereskedők, akik Erdélyen át vették útjukat, nem vonulhattak tovább, amíg áruikat Nagyszébenben, Brassóban és Besztercén 8—14 napig le nem rakták”. — *Fessler*, i. m. IV. Leipzig, 1816. 1246—1247. l.

¹³⁰ *Abafi L.*, Fessler Ignác Aurél. Századok, 1878. 618—645. l.; *Koszó J.*, Fessler Aurél Ignác a regény- és történetíró. A fölvilágosodástól a romantikáig. Bp., 1923. 11, 26, 33, 64, 88, 300—301. l.; *Sashegyi O.*, Német felvilágosodás és magyar cenzúra. 1800—1830. Bp., 1938. 39—41. l.; *P. F. Barton*, Ignatius Aurelius Feßler. Vom Barockkatholizismus zur Erweckungsbewegung. Wien—Köln—Graz, 1969. 477, 481. l.

¹³¹ Ezek közé sorolhatjuk még azt a mozzanatot is, hogy — mint fentebb láttuk (71. jegyzet) — Fessler már Hüllmann előtt is ismerte azt az 1438. évi adatot, amely szerint boroszlói kereskedők Budáról vásároltak borsot; de ezen az alapon sem tulajdonított a dunai vagy az erdélyi útvonalnak közvetítő szerepet a levantei kereskedelemben. Sőt úgy vélekedett, hogy Velencéből hozták be ezt a borsot raguzai kereskedők Budára, s Velencében szereztek be egyébként a boroszlóiak a többi fűszereket, kelet-indiai cikkeket. — *Fessler*, i. m. IV. 1244—1245. l.

5.

A levantei áruk koraközépkori *dunai* forgalmának gondolatát és „késő-középkori” (XIV—XV. századi) *erdélyi* (szász) közvetítésének tételét — amelyek a XVIII—XIX. század fordulójának szakirodalmában egymástól lényegileg függetlenül, *különböző történelmi összefüggésekben* jelentek meg — az 1830-as években *kapcsolta össze* egymással a magyar történetírás.

Amikor ugyanis a Magyar Tudományos Akadémia 1835-ben pályadíjat tűzött ki arra a kérdésre: „Milyen állapotban volt a műipar és kereskedés honunkban az Árpád és vegyes házakból származott királyok alatt; mi történt fejedelmeink és törvényhozásunk részéről azok előmozdítására; melyek voltak nagyobb emelkedéseket hátráltató akadályok; végtére, minő befolyások volt nemzetünk erkölcsi és értelmi kifejlődésére?”¹³² — a jutalmazott pályamunkák másodika, a magyar gazdaságtörténetírás úttörő műve: a pályája kezdetén állott *Horváth Mihályé*,¹³³ a levantei kereskedelem kérdését előadásának egyik fő vonalába állította, s magyarországi vonatkozásainak alakulását a fenti értelemben ábrázolta.¹³⁴

„... a magyarok bejötté előtt — írta Horváth — a levantei kereskedés egy része az országon keresztül a *Duna mentében* vette útját Görögország felé”. A kalandozások korában a nyugati és északi népeknek a kelettel Magyarországon keresztül való közlekedése ugyan megszakadt, de már István király idejétől fogva, különösen pedig az első kereszties hadjáratnak Magyarországon való átvonulása következményeként, a bolgár s görög városokkal való érintkezés könnyebbé és sűrűbbé vált. „Még élénkebbé lön ezen közlekedés, miután Basiliós császár a bolgárokat egészen meghódoltatván s ezeknek kereskedése lassanként meggyöngyülvén, a *keleti áruk szállítását magyarhoni kereskedők kezdék fölvállalni.*” Később azután a közvetítő forgalomban „a magyarok nem annyira cselekvő, mint szenvedő részt vettek. Néhány német városok ... élénk kereskedést űztek a kelettel; a többi fölött jelentékeny vala *Regensburg közlekedése* nemcsak *Konstantinápolyal*, hanem az oroszokkal és elbai szlávokkal is; az áruk onnan *Magyarhomon keresztül* részint szárazon, részint vízen szállítottak át.” Így hát „Magyarország lön középpontja az északról dél s keletről nyugat felé vonuló kereskedésnek”; és „a keletről hazatérő nyugatiak által városaink könnyen jutottak a kelet áruhoz” a XII. század folyamán.¹³⁵

Az előadás egybecsengése a „Donauhandelsgedanke” német historikusaival csaknem teljesnek mondható. S Horváth nem is hagy kétséget az iránt, honnan az egyezés. Az idézett szövegrészekhez kapcsolódó jegyzeteiben nagy elismeréssel szolt *Heeren*-ről, a kereszties hadjáratok következményeit tárgyaló fejtegetéseiről; főképpen pedig ismételten hivatkozott *Hüllmann*-nak *Byzantischer Handel*-jára csakúgy, mint *Städtewesen*-jére. Különösen jellemző az a jegyzete, amelyben szó szerint idézte az utóbbi szerző egyik hosszabb

¹³² Történettudományi pályamunkák. Kiadja a Magyar Tudós Társaság. II. Az ipar és kereskedés története Magyarországon a XVI. század elejéig. Két koszorús értekezés *Kossovich K.* és *Horváth M.*-től. Buda, 1842. Előszó, IV. 1. — Az első helyen jutalmazott *Kossovich* a külkereskedelemnek, ezen belül a levantei cikkek forgalmának alig szentelt figyelmet. — Lásd i. m. 40, 80—81. 1.

¹³³ Vö. *Pamlényi E.*, Horváth Mihály. Bp., 1954. 21—22. 1.

¹³⁴ A könyv néhány évtizeddel később változatlan szöveggel ismét megjelent: *Horváth M.* kisebb történelmi munkái. II. Pest, 1868. — A következőkben a második kiadás oldalszámaira hivatkozunk.

¹³⁵ *Horváth*, i. m. 4, 7, 13, 16, 21—24, 46. 1.

passzusát arról, mint foglalták el a bolgárok helyét a magyarok a levantei kereskedelemben, hogyan tettek szert fontos szerepre a konstantinápolyi piac és a „dunai Délnémetország” közti áruközvetítésben egészen a XII. század második feléig, — amikor a délnémet kereskedőknek engedték át a terepet a dunai útvonalon.¹³⁶

A XIII. század folyamán azonban, a velencei hajósok levantei előnyomulásának következtében, ez a *dunai* átmenő forgalom szinte teljesen elhanyagolt; hogy viszont a XIV. század utolsó harmadában — itt kapcsolja be Horváth Mihály a *másik* tézist — az *erdélyi szász városok* szerepe kerüljön előtérbe a keleti áru közvetítésében. „... 1370 óta a hatalmukat s uraságokat Európában is meggyökeresítő törökök egészen más alakot adának a levantei kereskedésnek. A konstantinápolyi császárságtól, mely már csak a város határáig olvadt össze, Velence kiváltságokat s kedvezéseket kereskedése ügyében többé nem nyerhetett, a törökkel pedig ... majdnem szünetlen háborúba bonyolódván, a keletet ... oly sűrűn, mint azelőtt, nem látogathatta... *Mivel pedig a jöreményfoki út fölfedezve még nem volt, a keleti kereskedés nagy részint ismét Magyarországon kezdett keresztül vonulni...* Ezen átmeneti kereskedésnek fő piacai valának honunkban: Szeben, Brassó és Beszterce Erdélyben. Az első kettőn át Oláh-, az utósón pedig Moldvaország felé vette irányát a kereskedési vonal... Szeben 1382 óta rakhelye volt az Oláhországon keresztül szállított áruknak. Igen sűrűn látogatták ezen város az örményektől, kik sáfránt, borsot és egyéb keleti fűszereket hoztak piacára, onnét a magyarhoni kalmárok által az ország minden részére szállítandókat. Nevezetes e tárgyban Lajosnak egy oklevele, melyben ezen örmények kereskedését szabályozza... Szinte jelentékeny vala Besztercén és Brassón a kereskedési csődület. Lajos ezen város és Oláhország között ... még 1368-ban egy kereskedési szerződést eszközölt ki... A brassói ... fa- és vászon-művek nemcsak Bukarestbe a városiak által, hanem részint ugyanazok, részint külföldiek által *Smyrnába, Aegyiptomba s Arabországba* is szállítottak.” Az aktív kereskedésben kitűntek „a szász gyarmatok kalmárai, kiváltkép az erdélyiek. Nem ritkán megfordultak ezek áruikkal Bécsben, hová többnyire keleti árukat vittek, Prágában, Krakkóban, Zárában, Velencében, Bukarestben.”¹³⁷

Ahogy előbb a dunai kereskedelem tézisének illetően Heerennel és Hüllmannnal, úgy most, az erdélyi közvetítés motívuma kapcsán, mint látjuk, *Engellel* csendül össze Horváth előadása. Nem lepődünk hát meg, hogy idevágó lábjegyzeteiben főleg reá hivatkozott. Az 1382. évi szebeni oklevél dolgában pedig — amelyet Fesslerhez közelállóan értelmezett, de tőle eltérően immár az „erdélyi tétel” elemévé épített — *Katona Istvánra* utalt, aki a szöveget hatalmas latin nyelvű magyar történetének tizedik kötetében, Pray nyomán, szintén kiadta.¹³⁸

¹³⁶ Horváth, i. m. 13, 21, 24. l.; vö. Hüllmann, i. m. (1808) 79—80. l.

¹³⁷ Horváth, i. m. 41, 43, 46, 77—79, 82. l.; vö. még 89, 112, 153. l.: „Róbert Károly, Nagy Lajos és Zsigmond alatt ... a levantei kereskedés ... nagy részint honunkon keresztül vette útját...”

¹³⁸ *St. Katona*, Historia critica regum Hungariae stirpis mixtae, ex fide domesticorum et exterorum scriptorum concinnata. Tomulus III. ordine X. Budae, 1790. 713—714. l. — Katona az oklevelet, *Pray* Specimen-ére hivatkozva, szintén *nem* a keleti kereskedelem összefüggésében közölte, hanem egyszerűen arra a kérdésre válaszolva,

A két tétel hasonló összekapcsolását s a másodiknak még részletesebb kifejtését nyújtotta néhány évvel később az *erdélyi szász történetírás* egy olyan munkálatban, amely nem hivatkozott ugyan Horváth előbb idézett fejtegetéseire, de bizonyára belőlük is ösztönzéseket merített: *Friedrich Hann*-nak épp 1848-ban publikált kereskedelem-történeti értekezésében.¹³⁹

A nagyszebeni jogi tanintézet tanára és mezőgazdasági egyesület titkára — aki az erdélyi „Landeskunde” buzgó munkása volt, a szász kultúrfőlny és a Bécs iránti lojalitás eszme körében¹⁴⁰ — a koraközépkort illetően maga is a levantei kereskedelem konstantinápoly–dunai útvonalának hirdetőjeként lépett a nyilvánosság elé. „Konstantinápoly volt akkoriban az Oriens és Okcidens közötti forgalom központja... A VIII. és IX. században ugyan még homályba burkolózott, de utóbb, a X. században már bizonyosan létrejött Délnémetország érintkezése .. a nagy vízi úton .. Konstantinápolyval... Számos dunai város, mindenekelőtt Passau, közlekedett vele... *A dunai kereskedelem virágzott, felfelé és lefelé, a konstantinápolyi világpiac felől és felé...*”,¹⁴¹ — festette fel Hann, éppen nem fukar kézzel, a koraközépkori Donauhandel élénk-dús színeit, amikor is, elsősorban a német közgazdász és gazdaságpolitikus, *Gustav von Gülich* gazdaságtörténeti adatgyűjteményének¹⁴² néhány évvel korábban megjelent IV. kötetére támaszkodott¹⁴³; ő pedig — amint eleve feltételezhettük — nem mástól, mint (az annak idején Napóleon keleti törekvései által impresszionált) *Hüllmann*tól szerezte idevágó értesüléseit.¹⁴⁴ Hann e részben másik forrásaként a nagy tekintélyű tiroli-osztrák történésznek — aki viszont a század elején, mint utaltunk rá, a Napóleon-ellenes ausztriai „nemzeteszmét” ébresztő és tápláló műveivel alapozta meg hírne-

hogy I. Lajos életének utolsó évében „quibus postremos favores regio exhibuit”. — *Horváth* szövegértelmezése szerint az oklevél azt írta elő, hogy „az örmények a kiskereskedéstől s a már egyszer odavitt áruknak visszavételétől . . . eltiltassanak, s portékáikat azontúl csak nagy mennyiségben adják át a honi kalmárokknak”. — I. m. 78. l.

¹³⁹ *Fr. Hann*, Zur Geschichte des siebenbürgischen Handels vom Jahre 972 bis 1845. Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde. III. Hermannstadt, 1848. 139—176, 267—338. l. — A név nélkül megjelent tanulmány szerzőjét *Meltzl O.*, Az erdélyi szászok ipara és kereskedelme a XIV. és XV. században. Századok, 1892. 720. l. és *Jickeli*, i. m. 45. l. nyomán adtuk meg, figyelembe véve, hogy a kötet első tanulmányát (a szerző csak itt van megnevezve) *Fr. Hann* írta. A szerződészet azonban nem tartjuk kétségtelenül bizonyítottnak. — Hann személyére, működésére (1850-ben az osztrák Kereskedelmi Minisztérium tisztviselője, majd a bécsi Austria c. újság munkatársa lett) ld. *Trausch*, i. m. 1868. I. 232. l.; 1870. II. 69—70. l.

¹⁴⁰ *Vö. Hann*, i. m. 175, 335. l.; 270, 281, 336. l.

¹⁴¹ I. m. 140—141. l.; *vö.* még 142—145. l.

¹⁴² *Marx* többször utalt *Gülich* munkájára. — Lásd pl. A tőke. I. Bp., 1948. 15, 814. l. — *Engels* Starckenburghoz írt 1894. évi híres levelében is olyan értelemben tett említést róla, mint „akinek száraz anyaggyűjteményében mégis annyi adat van számtalan politikai tény tisztázására”. — *Marx—Engels*, Válogatott levelek. 1843—1895. Bp., 1950. 547—548. l.

¹⁴³ *G. von Gülich*, Geschichtliche Darstellung des Handels, der Gewerbe und des Ackerbaus der bedeutendsten handeltreibenden Staaten unsrer Zeit. IV. Jena, 1844. 167, 528—529. (helyesen: 728—729.) l. — Ezeket a (Hann által idézett) helyeken kívül a kérdésre lásd még *Gülich*, i. m. 143—148. l.

¹⁴⁴ *Hüllmann*, i. m. (1808) 4, 5, 11, 14, 16, 18, 21, 23—25, 44, 47, 49, 82, 116, 122. l. — *Gülich* emellett *Depping*, Histoire du commerce entre le Levant et l'Europe (I—II. Paris, 1830) c. munkáját használta, amely a középkori levantei kereskedelem történetének legalaposabb tárgyalása volt, *W. Heyd*, Geschichte des Levantehandels im Mittelalter (I—II. Stuttgart, 1879) megjelenéséig.

vét,¹⁴⁵ de utóbb (1828-ban) Metternichchel szembeni ellentétei miatt s a Habsburgokból kiábrándulva, Bajorországba települt át — *Joseph von Hormayr*-nak 1846 évi tanulmányára hivatkozott. Hormayr felfogása 1807 óta a középkori kereskedelem-történet dolgában is nagyot változott: „dunai kereskedő” lett. Tőle most már Hann, többek között, azoknak a keleti árucikkeknek a felsorolását idézhette, amelyeket „a középkori dunai vámjegyzékek szerint” a folyamon nyugat felé szállítottak.¹⁴⁶ Nem kétséges, hogy e jegyzékeken az alsó-ausztriai Stein vámhelyének azt a két XII—XIII. századi tarifáját értette, amelyet — ismét ugyanott kötünk ki tehát — *Hüllmann* interpretált először a „Konstantinápolyból Németországba menő tranzit-kereskedelem főútjának” döntő okleveles bizonyítékaként.¹⁴⁷

Az útvonalváltás „a XIII. század vége felé és a XIV. század folyamán” következett be — haladt tovább Hann is az ismert okfejtés nyomán —, amikor az itáliaiak egyre szilárdabban megalapozták kereskedelmi uralmukat a Levantében, az Alpokon át pedig új utat törtek Németország felé. Ennek következtében hanyatlott a dunai kereskedelem, csökkent Magyarország részesedése a Konstantinápoly és Nyugat-Európa közötti forgalomban. „Ám ez csak a magyar anyaországra áll”, — a dunai tranzit koncepciójának fonalát így csomózza össze a szász historikus (Horváth Mihálytól némileg eltérő módon) az erdélyi szász közvetítés szálával —, „mert *Erdély* tekintetében éppen ez az időpont (nevezetesen I. Lajos kora) az, amikor *sajátos helyzete* . . . Magyarországgal szemben . . . *minden eddiginél élesebben kidomborodik*,” nemzetközi kereskedelmi szerepe megnövekedik. Elannyira, hogy „amikor a XV. században a magyarországi tranzit már eltörpült az Itálián át lebonyolított világforgalom hatalmas előnyomulásához képest . . ., Erdélyben az ipar és

¹⁴⁵ Különösen: *J. v. Hormayr, Österreichischer Plutarch oder Leben und Bildnisse aller Regenten und der berühmtesten Feldherrn, Staatsmänner, Gelehrten und Künstler des österreichischen Kaiserstaates. I—XX. Wien, 1807—1814.* — A mű hatására, a szerző politikai szerepére, különösen 1809-ben: *A. Robert, L’Idée nationale autrichienne et les guerres de Napoléon. L’Apostolat du baron Hormayr et le salon de Caroline Pichler. Paris, 1933;* vö. *L. Villat, La Révolution et l’Empire. II. Vol. Napoléon (1799—1815).*² Paris, 1942. Clio, 8. 172—174. l. — Hormayr levélváltása Engellel 1806—1808-ban, főként a „Plutarchos”-szal kapcsolatban, (amelyhez valószínűleg Engel is hozzádolgozott): EK 85, 91, 94—99, 105—106. l. — Látogatása Pesten 1810-ben: KL VII. 1896. 209, 248. l.

Döbrentei G. írta Kazinczynak 1811. június 7-én: „Ma olvasám a Bécsi Annálisokban Viertes Heft 1811, hogy Hormayrnek Austriai Plutarkusa Jean de Carrotól franciára fordíttatik s Napoleon második feleségének ajánlja . . . Micsoda despotismussal s idegen felcifrálkodással meri Hormayr abban Hunyadi Austriainak nevezni? De miként még Zrinyit, Pázmánt, Palmat s többeket. Ha Virág, Kis, Kazinczy meghalnak, berühmte Oesterreicherok lesznek-e?” — „Hunyadi, Pázmány etc. nem voltak Austriacusok — választott *Kazinczy* Döbrenteinek július 6-án. — De annak a földnek fiaai voltak, mely most egész Európa által *austriai* földnek néveztetik, és így Hormayrre én ugyan nem neheztelek ezért.” — KL VIII. 1898. 534. l.; IX. 1899. 5. l. — Tanulságos viszonyban áll Kazinczynak ez a válasza az „austriacus”-kérdésben Berzeviczyről gyakorolt kritikájával. — Lásd fentebb a 22. jegyzetet.

¹⁴⁶ (*J. F. v. Hormayr*,) *Der deutsche Handel nach dem Morgenlande und die freie Donau. Taschenbuch für die vaterländische Geschichte. Hrsg. von J. F. v. Hormayr. XXX. Jg. (NF XVII.) Berlin, 1846. 262—263. l.; Hann, i. m. 141—142. l.* — A Hormayr’s Archiv és Taschenbuch egyéb magyar vonatkozásaira ld. *Kunczer Gy.*, Hormayr és az egykorú magyar irodalom. Pécs, 1928. 15—28. l.

¹⁴⁷ Lásd főképp *Hüllmann*, i. m. (1808) 100—106. l. — Vö. *Heeren*, i. m. 386. l. (*Essai*, 377—378. l.) és *Hüllmann*, i. m. (1826) 335—336. l. — A steini vámtarifák értelmezésére munkálatunk későbbi pontján térünk ki.

kereskedelem továbbra is folyamatosan fejlődött és igen magas fokot ért el...” Cornides és Eder hatása érződik itt az erdélyi fejlődés XV. századi színvonalának kiemelésén, amit azonban Hann élesen szembeállított az egykorú magyarországgal, hogy egyben „Erdély mindenkor különálló történeti útja bizonyítékának”, s így — 1848-ban vagyunk! — a Magyarországgal való unió ellenérvének minősíthesse.¹⁴⁸

Hormayrral — aki a (koraközépkori) *Donauhandel* bajor érdekű gondolatának hívévé vált,¹⁴⁹ ámde a levantei áruk (XIV—XV. századi) erdélyi közvetítésének tézisééről nem szerzett (vagy nem vett) tudomást — e részben vitába bocsátkozva s az erdélyi százok XIV—XV. századi kereskedelmének viszonylag terjedelmes tárgyalását nyújtva, igyekezett Hann a maga felfogását bizonyítani. Elődeinél jóval több oklevélre hivatkozott, főként Nagy Lajos korából (találkozunk még ezekkel a továbbiakban); köztük persze az 1382. évi negyzebenire is, a keleti fűszerkereskedelem tárgyában.¹⁵⁰ A tézis szempontjából legmarkánsabb megállapításaihoz viszont — amikor a keleti országokból Nagyszebenben s Brassón át Erdélybe és azon keresztül nyugatra s északra áramló nyersterményekről beszélt, illetőleg a szász kereskedőknek a „konstantinápolyi világpiacig” terjedő kapcsolatairól, sőt a révükön Szmírnába és Egyiptomba is eljutott erdélyi iparcikkekről szólt — maga sem mást, mint *Schlözer* és *Engel* fentebb idézett helyeit hívta tanúságnak.¹⁵¹

Az erdélyi százoknak ez a virágzó Levante-kereskedelme, amely az akkori világforgalom legélénkebb piacaig nyomult — fejtegette végül Hann —, mindaddig fennállott, amíg Konstantinápoly meghódítása, különösen pedig Afrika körülhajózása, az Indiába vezető új tengeri út felfedezése, ezzel az Oriens és Okcidens közötti áruforgalom gyökeres átalakulása orvosolhatatlan csapással nem sújtotta.¹⁵² Így hát a középkor viszonyai többé nem

¹⁴⁸ *Hann*, i. m. 154—156, 168—169. l.; ld. még 174, 268. l. — Vö. *Cornides*, i. m. (1805) 10. l.; *Eder*, i. m. (1803) 218. l.

¹⁴⁹ „Az ókori kereskedelem ismerete terén — írta *Hormayr*, i. m. 268. l. — elévülhetetlenek *Heeren* érdemei. De éppen jelenünk fordulópontja szempontjából nincsen tanulságosabb, nincsen érdemesebb dolog, ha kevés fáradságosabb is, mint a középkori világkereskedelem eszközeinek és útjainak — kivált a keletieknek és délkeletieknek — a tanulmányozása, telepről telepre, piacról piacra.” — Ezt a megállapítást állította egyébként *Hann* mottó gyanánt értekezése élére: i. m. 139. l.

¹⁵⁰ Az oklevelet úgy értelmezte, mint amely megtiltotta a külföldi kereskedőknek — ezeket *nem* nevezte örményeknek —, hogy „az egyszer Nagyszebenbe hozott árukat Havasalföldre szállítsák tovább, s borsot, sáfrányt és egyéb fűszereket kicsinyben árusítsanak”. — *Hann*, i. m. 164. l.

¹⁵¹ *Hann*, i. m. 157, 159. l. — *Schlözer* munkája egyébként is egyik leggyakrabban idézett forrása: lásd 140, 143, 147, 151—152, 156—158, 168. l. — Ami a szmírnai—egyiptomi kivitelről illeti, *Engelen* kívül ugyan még két más szerzőre (Keményre és Rosenfeldre) is hivatkozott; de ezek — mint már Jickeli bebizonyította — maguk is csak Engelre támasztották előadásukat: *Graf J. Kemény*, Chronologische Darstellung des Handels und der Industrie in Siebenbürgen unter der Regierung österreichischer Fürsten. Transsylvania. Periodische Zeitschrift für Landeskunde. I. 1833. 68. l.; *L. v. Rosenfeld*, Bericht über Siebenbürgens Handelsverkehr und die Beschiffung des Altflusses. 1838. Handschrift in dem Baron Brukenthalschen Museum in Hermannstadt. — Lásd még *Jickeli*, i. m. 45—46. l.

¹⁵² *Hann*, i. m. 267—268. l. — Vö. *Horváth*, i. m. 110, 128. l.: „A keleti kereskedelem száraz útját, mely Magyar- és Erdélyországon keresztül Konstantinápoly és Kaffa felé vonult, a török csapatok rabló kalandjai egészen elzárták, kiváltképpen miután Byzancez is meghódolt az ozmán hatalomnak. Az erdélyi százok, kereskedésüket azelőtt egész Ázsiáig űzők, most legföllebb a szomszéd Moldvát s Oláhországot látogatták: tovább utazni ritkán bátorkodtak.”

térnek vissza. De a történelem tanulságai „félreérthetetlenül jelzik azt az irányt, amelyet Erdélynek az európai kereskedőnépek sorában, Ausztria oldalán s oltalmában, járnia kell. *Keleten és Délkeleten hívja a cél.*” Az erdélyi külkereskedelem főere a *Duna*: a gőzhajózás modern korában ismét „*az európai vízi utak királya*”, amelybe fontos erdélyi ágként szakad az Olt folyó, „*hogy együtt munkálják a Keleten az európai ipar és civilizáció kiterjesztését.*” „Erdély a maga jogát a kelet felé áramló világkereskedelemben ... egyre inkább érvényesíteni fogja” a jelenkorban is,¹⁵³ — írta Hann 1848-ban.

Amiként az erdélyi századok világgiazi szerepének emlékezetét az erdélyi szerző, úgy „Németország és kivált Bajorország világkereskedelme” múltját a bajor külügyi szolgálatba lépett *Joseph v. Hormayr* — már egy 1841. évi munkájában,¹⁵⁴ majd imént hivatkozott 1846. évi tanulmányában — maga sem egyébrét idézte, mint a *jelenkor érdekeiért*. A napóleoni kontinentális zárlat összeomlása óta, mi több: az Újvilág felfedezése óta — villant fel előtte is a fölismerés — nem adódott még ígéretesebb pillanat „a közös német haza világforgalma számára” (*für des gemeinsamen deutschen Vaterlandes Weltverkehr*), mint a jelenben. A lehetőségek nemcsak északon kecsesgetik, a tengerpart folyamtorkolatainak és kikötőinek kihasználásával, „amaz áldásos porosz-német Zollverein” jóvoltából, — hanem délen is, a Duna vonalát követve, az oszmán uralmat lerázó Kelet felé. „Nem kell különös éleselméjűség ahhoz — adja kezünkbe a szerző egész historiográfiai problematikánk egyik legfontosabb kulcsát —, hogy a *Kelet küszöbönálló és elkerülhetetlen átalakulásában* meglássuk Columbus és Vasco de Gama felfedezésének »*contre-coup*«-ját, — azt a távlatot, hogy a világforgalom ... ismét inkább keleti, mint nyugati lesz, s miként annyi évszázadon, át, a törököknek drinápolyi előretörése és Konstantinápoly eleste előtt, *újból inkább szárazföldön, mint tengeren* fog haladni, úgyhogy ... az arab — perzsa, sőt a kínai — kelet-indiai kereskedelemnek megint a Fekete-tenger és a keleti Mediterráneum lesz a főszíntere.” Az ide vezető fő útvonal pedig természetesen a Duna; ezért kell a német keleti kereskedelemnek „*szabad Dunát*” nyernie, hogy méltóképpen érvényesülhessen — az angol üzletemberekkel szemben is, akiknek az érdeklődése utóbbi időben szemlátomást fölélénkült a dunai hajózás, Magyarország iránt — azokon „a kelet felé vezető *új kereskedelmi utakon, amelyek voltaképpen nagyönis régiek*”.¹⁵⁵

Több tekintetben hasonló aktuális indítékok — persze nem erdélyi-szász vagy nagynémet, hanem magyar polgári nacionalista tartalommal — tették elevenné *Horváth Mihály* érdeklődését is a középkori levantei kereskedelem témája iránt, tették fogékonnyá a keleti kereskedelem Magyarországon való áthaladásáról vallott nézetek iránt. Ő is a „*jövendő fátyolát*” szeretné e kérdés kapcsán „kissé föllebbenteni s azon állapotokra vetni néhány pillantást, miket kereskedésünk e vonaláról a *történet világánál* gyanított”. Úgy látja, „mind-

¹⁵³ *Hann*, i. m. 281—282, 316—319, 333—335. l.

¹⁵⁴ *J. v. Hormayr*, *Fragmente über Deutschlands, insonderheit Bayerns Welthandel*. Bremen, 1841. — Sőt a gondolatot már 1829-ben megpendítette, mégpedig nem mással, mint Széchenyi Istvánnal folytatott levélváltásában. — *L. Szabó v. Bártfa*, *Der Briefwechsel des Freiherrn Joseph Hormayr mit dem Grafen Stephan Széchenyi*. Ungarische Jahrbücher, Bd. XIII. Berlin-Leipzig, 1933. 139—146. l.

¹⁵⁵ *Hormayr*, i. m. (1846) 258—261, 267, 272. l.

inkább ... honunk ... felé fordulnak a nyugat tekintetei, ... hogy általa egy *hajdan* virágzó, de a századok viszontagságaiban majdnem elfeledt világkereskedési utat, mely Európát legrövidebben kötheti össze a kelettel, *ismét* fölélesszenek”. Erre törekszik Oroszország mellett a nyugati világhatalom, Anglia is; így a „vetélkedés siettetni fogja az ügynek kifejlését; s a kereskedés keletről, bár több utakon, de minél előbb *hajdani irányában* a Fekete-tengerre veendi folyását. Mi eredményeket fog ez szülni honunkra, melyet a Fekete-tengerrel a Duna s gőzhajózásunk máris oly élénken köt össze,¹⁵⁶ főleg miután a remény, az aldunai régi jogú tartományok birtokába visszalépni, a keleti ügyek állása mellett, ha kissé merész is, de talán nem egészen alaptalan:¹⁵⁷ bár részleteiben egyelőre nem látható, de általános tekintetben igen is gyanítható”¹⁵⁸ — írta Horváth Mihály 1840-ben.

Így kapcsolódtak a *középkori* keleti kereskedelemre vonatkozó történetírói nézetek *ismét* a *jelenkori* „időviszonyokhoz”: a keleti kérdés — területi hódítás és kereskedelmi terjeszkedés — XIX. század közepi fejleményeihez, igényeihez, reményeihez.

Ж. П. Пач:

О вековом споре историков: проходил ли левантийский торговый путь через средневековую Венгрию

(Резюме)

Резюмируемая часть статьи посвящена первой фазе споров историков; она рассматривает вопрос, каким образом в исторической литературе возникло предположение о прохождении левантийского торгового пути через Венгрию.

С ослаблением власти турок, в империи Габсбургов оживился интерес к торговому и территориальному распространению в направлении Востока. Стремление к торговле с Левантом возникло уже в середине XVII века, а в 1780-ых годах канцлер Кауниц поручил историку Д. Праю доказать «исторические права» венгерской короны на территории, простирающиеся от Далмации до Дунайских княжеств.

¹⁵⁶ „1830 a *dunai s fekete-tengeri gőzhajózás* keletkezésének éve, új korszaka kereskedésünknek, eredményeiben még ugyan ki nem számítható, de miként a keletnek politikai alakulása gyaníttatja, jövőben minden reményeket felülhaladandó. Mi már III. Károly s Mária Terézia kormánya alatt ... sokféle tervek tárgya, mi II. József egyik kedvenc eszméje ... volt”, azt a létrejött Duna Gőzhajózási Társaság, ime, valósággá váltotta. „1836-ban már nyole gőzös úszott Dunánkon, Bécestől Galacig, s innen a Fekete-tengeren *Konstantinápolyig*, ettől *ismét Smyrnáig* tartva fenn a közlekedést.” 1839-ben „a hajók száma tizenhétre szaporodott, s a tengeri hajózás egész *Alexandriáig* terjesztetik ...”; stb. — Lásd a 158. jegyzetet.

¹⁵⁷ Az aldunai „régijogú” tartományok: a román fejedelemségek autonómiáját az 1829. évi drinápolyi béke ugyan biztosította, de státuszukat még évtizedekig nem tekintették lezártnak sem török, sem orosz, sem osztrák-magyar részről. — Vö. A. *Otetea* — D. *Prodan* — M. *Berza*, *Istoria Romíniei*. III. Bucureşti, 1964. 924—931. l.

¹⁵⁸ A kereskedelemtörténet művelésétől Horváth M. nem vett búcsút a középkort tárgyaló pályaművének megírásával. „... hazánk kereskedésének újabb történetét amannál még érdekesebbnek és hasznosabbnak tekintvén, felfogta a versenyrat megszakasztott fonálát ...”, s csakhamar a tudományos közvélemény elé tárta a folytatást: a Mohácstól saját koráig terjedő áttekintést. Ez méltán aratott még nagyobb sikert; már 1840-ben elnyerte az Akadémia nagydíját, s még ez évben meg is jelent: Az ipar és kereskedés története Magyarországon a három utolsó század alatt. Buda, 1840. — Ebből a (fejtegetéseink korábbi pontjain már hivatkozott munkából) idéztük a fentieket, a második kiadás alapján: *Horváth M.* kisebb történeti munkái. III. Pest, 1868. 356—359. l. — Vö. még 72—73, 153—155, 231—244. l.

Г. Берзевици, автор трудов по экономике и политике, отличавшийся широким кругозором, в написанном в 1808 г. труде, (а также в более поздних работах) применил планы, выросшие на почве «восточного вопроса», к своеобразным условиям наполеоновской эпохи и своим предложением перенести пути азиатско—европейской торговли с моря на сушу указал на перспективы этих планов в сфере мировой экономики. Он дал этому предложению и историческое обоснование: в средние века, до судоходства вокруг Африки, «мировая торговля» шла именно этим путем; более того, — добавляет Берзевици — путь товаров, идущих от Черного моря, пролегал через Венгрию. Эту историческую картину, являющуюся одной из первых формулировок рассматриваемого тезиса, он оформил в связи с актуальными предложениями и мог считать подтвержденной событиями своего времени. Ибо после 1806 года континентальная и морская блокады действительно вынудили перенести пути восточной торговли на сушу, причем в эту торговлю весьма живо включилась империя Габсбургов, а в составе ее и Венгрия.

Одновременно с Берзевици сходные взгляды возникли и в немецкой историографии. В отличие от прежних мнений, согласно которым пути левантийской торговли в германские земли еще до середины XIII в. шли через Италию или Россию, гёттингенский профессор А. Л. Хеерен в работе на конкурс Institut de France и К. Д. Хюллманн в премированной работе на конкурс Societät der Wissenschaften (обе были опубликованы в 1808 г.) высказали предположение, что до середины XIII в. главный путь левантийских товаров в южно-германские города шел из Константинополя через Венгрию (вдоль Дуная или по самой реке). Часто упоминавшиеся в 1806—1808 гг. намерения восточной политики Наполеона в противовес морскому владычеству англичан создать сухопутную связь с Левантом, более того, через Константинополь и Персию — с Индией, — служили актуальной параллелью и мотивом для формирования концепции о наличии в средние века сухопутного пути восточной торговли. То, что Наполеон после Тильзитского мира присоединил Гёттинген к Вестфальскому королевству, еще более способствовало этой концепции.

В значительной мере из ученых кругов Гёттингенского университета вышло — хотя и при совсем иных исторических условиях — и второе предположение, а именно, что в XIV—XV вв. левантийская торговля шла через Трансильванию. Впервые этот тезис сформулировал — на основе замечаний трансильванского саксонца И. К. Эдера и Г. Херрманна — такой европейский авторитет как А. Л. Шлёцер в опубликованной в 1795—1797 гг. книге, которую ему поручили написать с целью исторического обоснования прав трансильванских саксонцев. И хотя этот труд его вызвал большую бурю, высказанная в нем мысль о роли саксонских городов Трансильвании в мировой торговле средних веков оказалась весьма плодотворной. Из него, по всей вероятности, заимствовал этот тезис немецкоязычный венгерский историк Й. Хр. Энгел, развивший ее в своих трудах, опубликованных в 1804, 1805 и 1813 годах.

В 1830—1840-х годах историография объединила предположение о средневековом дунайском пути левантийских товаров с мыслью о посреднической роли саксонских городов Трансильвании в период «позднего средневековья» (XIV—XV вв.). Примером этому являются книга молодого М. Хорвата, написанная на конкурс, объявленный в 1835 г. Академией наук Венгрии, и опубликованная в 1848 г. в «Vereinsarchiv» статья Фр. Ханна; оба автора в части вопроса до XIII в. ссылаются на Хеерена и Хюллманна, в части, касающейся XIV и XV вв. — главным образом на Шлёцера и Энгела. Указывают они и на работы Гюлиха и Хормайра, однако эти два автора также исходят из работы Хюллманна.

Хормайр а также Ханн и Хорват считали, что после уже стоящего на пороге перестройки Востока, после падения турецкой империи азиатско—европейская мировая торговля вновь будет осуществляться преимущественно по сухопутью, а не морским путем, т. е. таким же образом как до падения Константинополя и до судоходства вокруг мыса Доброй Надежды. В свете исторического опыта и исторических прав они хотели доказать право на как можно большее участие в этом мировом товарообороте торговли, осуществляемой саксонской частью Трансильвании, Германией и Венгрией. Таким образом историографические взгляды относительно средневековой восточной торговли вновь оказались подключены к современным проблемам: к развитию в середине XIX в. восточного вопроса и связанных с ним требований и надежд.

Zs. P. Pach:

D'un débat séculaire des historiens: est-ce que la route du commerce levantin traversa la Hongrie médiévale?

(Résumé)

Cette partie d'une étude s'occupe de la première phase du débat; il examine la question, comment la thèse concernant la route du commerce levantin médiéval à travers la Hongrie est-elle parue dans la littérature historique.

Avec l'affaiblissement du pouvoir ture, l'intérêt s'est ranimé dans la monarchie des Habsbourg aussi pour l'expansion commerciale et territoriale vers l'orient. Il y avait des aspirations commerciales levantines déjà à partir de la moitié du XVIIe siècle; dans les années 1780, le chancelier Kaunitz donna charge à l'historien Gy. Pray de démontrer les «droits historiques» de la couronne hongroise sur les territoires étendus de la Dalmatie jusqu'aux principautés danubiennes.

G. Berzeviczy, écrivain économique et politique aux larges vues appliqua les plans poussés sur le sol de la «question orientale» aux conditions particulières de l'époque napoléonienne et il les a mis à la perspective du trafic mondial, quand il a proposé dans son oeuvre de 1808 (et plus tard aussi, dans plusieurs ouvrages) de la détourner le commerce asiatique-européen sur la route continentale. Il l'a motivé historiquement aussi: le «commerce mondial» au moyen âge, avant la découverte de la route maritime autour de l'Afrique se réglait par cette route; même — ajouta-t-il — il traversa, venant de la Mer Noire, la Hongrie aussi. Cette image historique — une des premières esquisses de la thèse discutée — était formée par Berzeviczy en connexion avec ses propositions concernant son époque et il la pouvait considérer comme renforcée par les événements contemporains. Dans les années après 1806, le blocus continental et maritime dirigeait le commerce oriental vraiment sur la route continentale au trafic de laquelle en fait, l'État des Habsbourg, la Hongrie se rallièrent vivement.

Au même temps, dans l'historiographie allemande est apparue vue pareille. Au contraire des conceptions antérieures — lesquelles dirigeaient la route commerciale levantine ou bien déjà avant la moitié du XIIIe siècle aussi à travers l'Italie, ou bien à travers la Russie sur la terre allemande, — A. L. Heeren, professeur à Göttingue, au concours de l'Institut de France, et K. D. Hüllmann, au concours de la Sociëtat der Wissenschaften à Göttingue, dans son ouvrage couronné, ont exposé (tous les deux ont parus en 1808) l'opinion que la route principale du commerce levantin jusqu'à la moitié du XIIIe siècle passait de Constantinople par la Hongrie (au bord du Danube et sur le Danube) vers les villes sud-allemandes. Les intentions — souvent citées — de la politique orientale de Napoléon entre 1806—1808, — la création des relations continentales avec le Levant, même avec l'Inde à travers Constantinople et la Perse contre le pouvoir maritime des Anglais ont servi comme parallèle actuel et motif à la formation de leur conception concernant la route continentale du commerce oriental au moyen âge. D'autant plus que Göttingue appartenait après la paix de Tilsit au royaume de Westphalie, créé par Napoléon.

Pour la plupart, également de l'atelier scientifique de l'université à Göttingue est sortie l'autre thèse — mais dans une tout à fait autre connexion historique — selon laquelle le commerce levantin passait aux XIVe—XVe siècles par la Transylvanie. C'était A. L. Schlözer au prestige européen, qui a formulé pour la première fois cette thèse — d'après les remarques de J. C. Eder et G. Herrmann Saxons de Transylvanie — dans son livre, qu'il a écrit à l'invitation, avec l'intention de fonder historiquement les droits des Saxons en Transylvanie, et il l'a fait apparaître en 1795—97. Bien qu'il ait eu un grand orage autour de son oeuvre, son idée concernant le rôle des villes saxonnes médiévales de Transylvanie dans le commerce mondial — se montra fertile. J. Chr. Engel, l'historien hongrois de langue allemande a pris de lui et a développé de plus en plus cette thèse dans ses oeuvres, publiées en 1804, 1805 et 1813.

Le motif du trafic danubien des marchandises levantines au haut moyen âge et la thèse concernant l'entremise des Saxons de Transylvanie au «moyen âge tardif» (XIVe—XVe siècles) étaient reliés par l'historiographie dans les années 1830—40. Le livre du jeune M. Horváth, préparé au concours de l'Académie Hongroise des Sciences de 1835, et le traité de Fr. Hann, Saxon de Transylvanie paru dans le «Vereinsarchiv» en 1848 donnent l'exemple de cette liaison, quand ils se reportent pour la plupart à Heeren et Hüllmann concernant la période jusqu'au XIIIe siècle, et quant aux XIVe—XVe siècles,

surtout à Schlözer et à Engel. A côté d'eux, ils renvoyaient à G. Gülich et à J. Hormayr, qui s'appuyaient également sur Hüllmann.

Hormayr, Hann et Horváth croyaient tous, qu'après la transformation à attendre immédiatement de l'Orient, la chute de l'empire turc, le commerce mondial européen-asiatique passera de nouveau plutôt par le continent que sur la mer — comme c'était au moyen âge, avant la chute de Constantinople et la circumnavigation du Cap de Bonne Espérance. Ils ont voulu justifier le droit à un rôle autant important que possible des commerces allemand, saxon-transylvanien et hongrois dans ce trafic mondial, à la lumière des expériences historiques et des droits historiques. Ainsi se sont attachées de nouveau les vues des historiens concernant le commerce médiéval oriental aux conditions contemporaines, aux suites, aux exigences, aux espérances de la question orientale dans la moitié du XIXe siècle.